

Oude vrouwen in een laatmoderne context

Over-Leven in een woonzorgcentrum

Augustus 2016

Lude Braakman

0050028

Oude vrouwen in een laatmoderne context

Over-Leven in een woonzorgcentrum

Utrecht: Universiteit voor Humanistiek

Masterscriptie

Variant Geestelijke Verzorging

Begeleider: drs. H. Laceulle

Promovenda
'Zelfverwerkelijking en ouder worden'

Medebegeleider: Prof. dr. J. Dohmen

Hoogleraar
Wijsgerige en praktijkgerichte ethiek

Meelezer: Prof. Dr. A. Machielse

Bijzonder Hoogleraar
'Empowerment van Kwetsbare Ouderen'
Universitair hoofddocent
'Onderzoek Humanistische zinging en Goed Ouder Worden'

“Geleidelijk draagt de blik minder ver, wordt het gehoor minder scherp en verkillen onze leden. De dood trekt bij ons in, kamer na kamer, en tenslotte zijn we in deze wereld als waren we reeds van haar gescheiden. Zijn we niet zo onelegant ons daarover kwaad te maken.”

Jouhandeau
(de Beauvoir, 1985, p. 239)

Voorwoord

Deze scriptie sluit voor mij een tijdperk af, een tijd waarin de afronding van mijn studie een stip aan de horizon was. De keuze om humanistisch geestelijk raadspersoon te worden is voor mij nooit enkel een studiekeuze geweest, het was een roeping. Mijn oudoom Joop die overleden is tijdens het schrijven van deze scriptie was een van de eerste humanistisch geestelijk raadspersonen die in het ziekenhuis aan de slag ging. In onze gesprekken sprak hij over het gebruiken van je ruggenmerg en het belang van onze humanistische kleur in het werk als raadspersoon. Ik deel die overtuigingen en zijn woorden zijn een blijvende inspiratie in de benadering van het vak als humanistisch geestelijk raadspersoon.

Hoewel deze scriptie er lang over heeft gedaan om het levenslicht te zien in deze vorm, heeft de inhoud mij nooit verveeld. Hoe wij met onze ouderen en komende ouderdom omgaan, verdient aandacht en blijft mij boeien. Tijdens het schrijven van deze scriptie ben ik ook verouderd. Niet alleen Joop stierf, maar ook mijn oma Anna. Ik was geen kleinkind meer en met de geboorte van mijn dochter Lumen was ik opeens moeder. Deze scriptie was nooit op dezelfde liefdevolle wijze tot stand gekomen als ik niet zoveel hulp en ondersteuning had gehad van de generatie voor mij. De opa's en oma's die mij ondersteunde in mijn moederschap, meelazen en mijn dyslexie hielpen ondervangen en nog zoveel meer. Dit is met recht een generatieproject.

Daarnaast gaat mijn dank uit naar mijn begeleidster Hanne. Zij heeft mij streng, integer en empathisch ondersteund in het op papier krijgen van wat als losse intuïties in mijn hoofd rondzwierf. Door lange zinnen, cryptische zinnen, grammaticaal onbegrijpelijke zinnen heen, ze bleef altijd proberen te horen wat ik wilde zeggen en mij uitdagen om het beste te halen uit mijn academische zelf.

En mijn man Arnoud. Ik hou van jou.

Samenvatting

Ouder worden en ouderdom zijn niet alleen een optelsom van levensjaren of lichamelijke verouderingsprocessen. Wij verouderen in een culturele context die ons verouderend lichaam van verschillende betekenissen voorziet. Deze betekenissen zijn met waarden beladen. Als er bijvoorbeeld gesproken wordt over het oude lichaam als 'falende machine' impliceert dit een bepaalde visie op het lichaam en hoe men omgaat met dat ouder wordende lichaam. De ouderen in de vierde leeftijd, de tijd dat de mens steeds meer te maken krijgt met lichamelijke invaliditeit en soms de overgang naar een woonzorginstelling, wordt veel op deze biomedische wijze benaderd. Er is echter tot op heden onvoldoende aandacht voor de invloed die cultuur heeft op de ouderdomservaring van mensen. Deze scriptie gaat in op de invloed van culturele betekenissen op de ouderdomservaring van vrouwen in de vierde leeftijd. Deze scriptie moet gezien worden tegen de achtergrond van het humanistisch geestelijk raadswerk. Er is dan ook gekeken naar de wisselwerking van context en individuele ervaring, met aandacht voor de mens en haar kwetsbaarheden.

In het theoretisch kader wordt een beeld geschetst van de cultuur rond ouderdom en dagelijkse context die oude vrouwen in woonzorgcentra omringen. Van hieruit wordt de betekenis van deze contexten voor en invloed op de individuele ouderdomservaring van de mens besproken. Uit het theoretisch kader bleek dat ouderdom voornamelijk wordt omgeven door negatieve culturele betekenissen. Via een kwalitatief empirisch onderzoek heb ik getracht de gevolgen hiervan te verkennen bij een kleine groep oudere vrouwen in een woonzorgcentrum.

Uit dit empirisch onderzoek kwam naar voren dat negatieve culturele betekenissen een rol spelen bij de lichaamsbeleving en ouderdomservaring van vrouwen in de vierde leeftijd. Dit kwam bijvoorbeeld naar voren in het ageism waar de respondenten uiting aan gaven ten opzichte van medebewoners. De culturele betekenissen blijken echter niet de enige invloed. Uit het onderzoek blijkt dat voor de onderzochte vrouwen de dagelijkse context van het woonzorgcentrum ook hun ouderdomservaring beïnvloedt en dat het genderaspect minder een rol lijkt te spelen dan je op basis van het theoretisch kader zou verwachten. Het empirische onderzoek heeft daarnaast een beeld geschetst van een woonzorginstelling vanuit de eigen beleving van bewoonsters. In dit beeld worden kwetsbare plekken in sociale structuren zichtbaar die van belang zijn voor de levenskwaliteit van ouderen. Deze kwetsbare plekken zijn in mijn optiek aandachtspunten voor de werkpraktijk van humanistisch geestelijk raadspersonen.

Inhoudsopgave

Samenvatting	4
1 Inleiding	7
1.1 Aanleiding.....	7
1.2 Doelstelling	11
1.3 Relevantie	12
1.4 Vraagstelling	13
Theoretisch Kader.....	15
2 Leven in een woonzorgcentrum.....	17
2.1 Het woonzorgcentrum en zorg.....	18
2.2 De relatie tussen verzorgenden en verzorgden	20
2.3 Identiteitsvorming in een woonzorgcentrum	21
3 Ouderdom in de Westerse Cultuur	24
3.1 De mens en cultuur	25
3.2 Culturele narratieven over ouderdom	26
3.3 De identiteit van ouderen in de hedendaagse Westerse cultuur	30
3.4 Ageism.....	32
3.5 Het oude vrouwenlichaam: culturele betekenisgeving	34
4 De ervaring van het oude lichaam	39
4.1 Verschillende perspectieven op de scheidingservaring	40
4.2 De Spiegelervaring en Onzichtbaarheidservaring	49
Recapitulatie bevindingen theoretisch Kader	55
Verwachtingen voor de empirie.....	58

5 Methodologie	59
5.1 Onderzoeksmethode	59
5.2 Selectie Respondenten	61
5.3 Dataverzameling en analyse	62
5.3.1 Eerste Cyclus	62
5.3.2 Tweede Cyclus.....	64
5.4 Betrouwbaarheid, Validiteit en Subjectiviteit.....	66
6 Resultaten	70
6.1 De respondenten	70
6.2 Datapresentatie	73
6.2.1 Leven in het woonzorgcentrum	73
6.2.2 Het lichaam	78
6.2.3 Maatschappelijke, culturele en sociale aspecten van de ouderdomservaring.....	81
6.2.4 Ageism van de vrouwen zelf	84
6.3 Beantwoording van de empirische deelvragen	86
7 Conclusie & Discussie	90
7.1 Confrontatie empirie en theorie	90
7.1.1 Woonzorgcentrum, zorg en cultuur	90
7.1.2 Culturele betekenissen van ouderdom	91
7.1.3 De ouderdomservaringen en omgang met het eigen lichaam	95
7.2 Conclusie	98
7.3 Beperkingen van dit onderzoek	99
7.4 Aanbevelingen voor verder onderzoek	100
Literatuur	103

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Met het denken over een onderwerp voor mijn afstudeerscriptie was ik in eerste instantie geïnteresseerd in de plek die seksualiteit heeft in het leven van ouderen. Tijdens mijn stage als geestelijk verzorger in het woonzorgcentrum het Willem Dreeshuis in Amsterdam merkte ik dat seksualiteit en intimiteit een moeilijk bespreekbaar onderwerp was. Er werd wel verteld over de intimiteit en seksualiteit van vroeger, maar als ik vroeg of ze nu nog wel eens iemand ‘leuk’ vonden, kreeg ik een meewarige blik en een ontkennende reactie. Op de vraag, waarom niet? Luidde het antwoord; *“Dat deed je vroeger, dat bestaat nu niet meer, daar zijn wij te oud voor”* en *“Dat doe je niet”*.

De ervaring met het verouderende lichaam was in tegenstelling tot seksualiteit en intimiteit wel een veel voorkomend onderwerp van gesprek. De ervaring die ter sprake kwam was er één van vervreemding van het oude lichaam, die werd verwoord als een scheiding tussen ‘wie ik ben’ of ‘mijn echte zelf’ en het aftakelende lichaam. Een cliënte verwoordde dit als: *“Als ik in de spiegel kijk, herken ik mezelf niet”*.

Opvallend was dat de overgang naar het woonzorgcentrum voor mijn cliënten vaak fungeerde als ijkpunt in de boven beschreven vervreemdingservaringen. In de verhalen van de ouderen kwam met de opname in het woonzorgcentrum vooral het lichaam en de aftakeling van het lichaam op de voorgrond te staan. De opname was vaak een moment in het levensverhaal van mensen waar voor hun gevoel het ‘zinnvolle’ of ‘nuttige’ leven ophield. Mijn indruk was dat de positie van ouderen en ouderdom in onze cultuur daarop van invloed is. Als humanistisch geestelijk raadvrouw in opleiding kwam het mij voor dat de vervreemdingservaring tussen lichaam en geest, het taboe op intimiteit en het gevoel dat het ‘zinnvolle’ deel van het leven voorbij is, met elkaar verbonden zijn. Deze intuïtie stond aan de basis van het onderzoek in deze scriptie.

De doordenking van deze intuïtie wordt gestart vanuit een hedendaags humanistisch perspectief. Het Humanisme gaat er van uit dat het voor ons bestaan als mens in de wereld van belang is dat we aan ons bestaan een zin ervaren, dat het leven wat we leiden waardevol is. Enkele voorwaarden voor het ervaren van zinvolheid in het leven zijn onder andere een levensperspectief hebben, verbondenheid met anderen ervaren, een gevoel van competentie hebben en het leven als begrijpelijk ervaren (Derkx, 2011). Kijkend naar de uitspraken van de

cliënten over de scheiding tussen lichaam en geest, het taboe op intimiteit en het gevoel dat hun ‘nuttige’ of ‘zinnvolle’ leven is beëindigd, is er vanuit humanistisch perspectief een manco. Het lijkt afgaande op deze uitspraken moeilijk te zijn om deze laatste levensfase als zinvol te ervaren. De vraag is nu waarom ouderen zich deze laatste levensfase onnuttig voelen en een gebrek aan zinvolheid ervaren. Om deze vraag nader te onderzoeken wend ik me tot de Westerse cultuur en positie van ouderen en ouderdom in onze cultuur. Dit doe ik vanuit de gedachte dat cultuur niet alleen gevormd wordt door de mens, maar dat ook de mens wordt gevormd door cultuur (Baars, 2007; Derkx, 2011). Vanuit de eerder genoemde humanistische invalshoek en de aanname dat er sprake is van een wisselwerking tussen cultuur en mens leidt dit naar de vraag hoe de betekenisgeving rondom ouderdom vanuit de cultuur van invloed is op de eigen ouderdomservaring van mensen.

Voorafgaand aan deze vraag naar de invloed van de culturele context op de ouderdomservaring zal gekeken moeten worden welke betekenis ouderdom in de Westerse cultuur heeft. Hoe en door wie wordt bijvoorbeeld bepaald wanneer iemand ‘oud’ is? Welke waardering wordt er cultureel gezien aan ouder worden gehecht?

Verskillende onderzoekers stellen dat een biomedische benadering van ouderdom momenteel vrij dominant is in de gerontologie. (Baars & Phillipson, 2013; Katz, 2010; Longino & Powel, 2009). In het biomedische paradigma staat het verouderende lichaam als een aftakelende machine centraal. Succesvol ouder worden is de uitkomst van goed onderhoud van die biologische machine (Baars, 2007). Helaas is er in deze benadering van ouderdom geen andere uitkomst dan falen, aangezien de machine onherroepelijk kapot gaat, hoe goed het onderhoud ook is.

Biologisch gezien veroudert elk lichaam immers continu (Baars, 2007). Het feit dat ouder worden hoofdzakelijk beschouwd wordt vanuit een biomedisch discours betekent dat er in de mainstream gerontologie nauwelijks aandacht lijkt te zijn voor de ervaringsdimensie die gepaard gaat met een verouderend lichaam (Katz, 2010; Twigg, 2004).

Biologische veroudering is een natuurlijk en onontkoombaar gegeven dat gedurende de hele levensloop een rol speelt. Maar de benadering van biologische veroudering door de maatschappij en de wetenschap hangt af van de levensfase waarin iemand zich bevindt. Bij kinderen wordt gesproken in termen van ontwikkeling, bij volwassenen spreekt men over verandering en bij

ouderen over aftakeling. Het woord aftakeling drukt echter een negatieve waardering uit in tegenstelling tot ontwikkeling of verandering. Deze waarde-beladen begrippen laten zien dat ouder worden geen puur biologisch neutraal gegeven is. De term biologisch uit het biomedische paradigma lijkt te suggereren dat veroudering een waarde vrij 'natuurlijk' proces betreft. De woorden die worden gebruikt in onze cultuur om ouderen en ouderdom te beschrijven zijn echter niet waarden vrij, zoals uit het bovenstaande voorbeeld blijkt.

De betekenissen die maatschappelijk en cultureel aan het oude lichaam worden gehecht zullen naar verwachting ook de ervaring van het ouder worden beïnvloeden. Daarmee speelt ouder worden zich af op het snijvlak van persoonlijke en culturele betekenissen. Het verouderende lichaam is bij uitstek de plek waar culturele en persoonlijke betekenisgeving samenkomen, vervlochten raken, en voor wrijvingen kunnen zorgen tussen hoe mensen zichzelf ervaren en hoe binnen de culturele context aangekeken wordt tegen ouderdom. De kritische gerontologie wijst erop hoe belangrijk het is om de existentiële ervaringen met het lichaam een plek te geven in het discours over verouderen. Hierbij wordt gekeken naar de structuren en culturele concepten die ouderdom omgeven (Baars, 2007). Deze blik is belangrijk, omdat via bestaande structuren en culturele concepten het lichaam voortdurend wordt voorzien van culturele, biologische, medische, psychologische, collectieve, individuele en politieke betekenissen door de samenleving (Longino & Powell, 2009; Katz, 2010).

Het effect hiervan kan sterk verschillend zijn voor verschillende (groepen) ouderen, bijvoorbeeld afhankelijk van gender. Meerdere auteurs benoemen bijvoorbeeld dat de fysieke tekenen van ouderdom bij vrouwen harder worden beoordeeld dan bij mannen. Waar bij mannen nadruk wordt gelegd op het verlies van vitaliteit in de vorm van lichamelijk functioneren, wordt er bij vrouwen nadruk gelegd op de aftakeling van de lichamelijke verschijning (Calasanti, 2005; Hurd Clark, 2001; Twigg, 2004). Ouderdomskenmerken krijgen meerdere betekenissen, die tegenstrijdig lijken. Grijs haar is niet alleen iets wat geverfd moet worden om jong te blijven, maar is ook een symbool van wijsheid. Een gerimpeld gezicht wordt naast een reden voor botox ook vaak gezien als een teken van een hard, arbeidzaam leven. Het verouderende lichaam kan vanuit een feministisch perspectief, in tegenstelling tot het biomedische perspectief, niet alleen gezien worden als een op zichzelf functionerende machine met aparte onderdelen die onderhouden moeten worden.

In deze scriptie staat de vraag naar de invloed van culturele betekenissen van ouderdom op de ervaring van het ouder worden centraal. Ik wil me daarbij specifiek richten op vrouwen die wonen in woonzorgcentra. Deze toespitsing is gekozen vanwege het eerder besproken feit dat mensen de overgang naar een woonzorgcentrum lijken te ervaren als duidelijke breuk met hun vroegere leven. Ook objectief is er bij de overgang naar een woonzorgcentrum sprake van een breuk, omdat men in de Nederlandse wet- en regelgeving alleen bij toenemende invaliditeit nog in een woonzorgcentrum kan worden opgenomen. De verhuizing naar een woonzorgcentrum valt daarmee dus over het algemeen samen met het ingaan van een nieuwe levensfase. In de gerontologische literatuur wordt deze fase de vierde leeftijd genoemd, in tegenstelling tot de derde leeftijd, de tijd dat men al wel als maatschappelijk oud wordt beschouwd, maar lichamelijk nog vitaal is (Twigg, 2004). De tijd van het 'Zwitser leven' zogezegd (de Lange, 2008). De vierde leeftijd zet in op het moment dat er sprake is van grote invaliditeit en is onafhankelijk van chronologische leeftijd. Het invalide lichaam komt dan op de voorgrond te staan (Twigg, 2004). De keuze om deze scriptie toe te spitsen op de ervaring van oudere *vrouwen* heeft twee redenen. Ten eerste wordt het grootste deel van de woon-zorgcentrapopulatie gevormd door oudere vrouwen in de vierde leeftijd. Dit is voor een belangrijk deel het gevolg van het gegeven dat vrouwen gemiddeld genomen ouder worden dan mannen. Het verschil in levensverwachting wordt niet alleen veroorzaakt door biologie, maar ook door culturele factoren. Bijvoorbeeld omdat mannen, zeker uit de huidige cohorten ouderen, in hun werkzame leven fysieke slopendere arbeid verricht hebben, waarbij hun lichaam eerder 'sleet'.

Ten tweede is de keuze voor een toespitsing op oudere vrouwen als onderzoekspopulatie ingegeven door het feit dat het overgrote deel van de vrouwen die nu in woonzorgcentra leven afkomstig is uit een cohort dat oud is geworden in een samenleving waarin hun levensloop voor een groot deel werd ingericht op basis van genderrollen. Deze maatschappelijke structurering zorgde voor duidelijk te onderscheiden rollen binnen het gezin, gedragscodes, kledingvoorschriften en zeden voor beide seksen (Baars, 2007; de Beauvoir, 1965). Zo moesten de meeste vrouwen uit dit cohort stoppen met werken als ze gingen trouwen, hadden ze volgens de wet geen tekenbevoegdheid en was hun reputatie als 'goede' vrouw nauw verbonden aan de staat van hun huishouden, hun lichamelijk voorkomen en de status van hun man.

Uit onderzoek in de feministische gerontologie blijkt dat de wijze waarop ouderdom wordt ervaren door vrouwen beïnvloed wordt door de normen over vrouwelijkheid waarmee dit cohort

is opgegroeid, en door de huidige verwachtingen ten aanzien van oude vrouwen. Zo lijken vrouwen bijvoorbeeld meer te lijden onder de negatieve houding ten opzichte van ouder worden dan mannen omdat geslaagde ‘vrouwelijkheid’ nauw samenhangt met het mooie, jonge vrouwelijke lichaam (de Beauvoir, 1965; Holstein, 2010; Laz, 2003; Twigg, 2007; Varis, 2009). Culturele betekenissen rondom vrouwelijkheid lijken dus aanwezig te zijn geweest tijdens hun leven, en daarmee van invloed op het zelf. Het is de vraag of deze beïnvloeding van cultuur ook een rol speelt in de ouderdomservaring van de vrouwen zelf.

Het begrip zelf is een complex begrip en kent vele begripsdefinities. Zelf zal veelvuldig voorkomen in de scriptie en zou een scriptie op zich kunnen vormen. Met het zelf wordt in deze scriptie dat bedoeld dat wat vrouwen als ‘ik’ aanduiden. Hierbij wordt er van uitgegaan dat je als mens een instinctief idee hebt van wat het zelf betekent als mensen spreken van een scheiding tussen hun zelf, als binnenste, het eigene en een buitenkant.

De huidige culturele betekenisgeving van ouderdom zoals die naar voren komt in deze eerste literatuurverkenning lijkt de eerder geformuleerde zingevingbehoefte (Derkx, 2011) op het eerste gezicht te ondermijnen. Vooral zingevingaspecten zoals een levensperspectief, een gevoel van competentie en verbondenheid, maar ook eigenwaarde, lijken onder druk te staan door de overwegend negatieve culturele betekenissen rondom ouderdom.

1.2 Doelstelling

- Ten eerste heeft deze scriptie tot doel om een bijdrage te leveren aan het denken binnen de humanistiek over een cultuur van goed ouder worden, in het bijzonder voor vrouwen. Dit gebeurt middels een literatuuronderzoek naar de interactie tussen culturele betekenissen over ouder worden en de individuele ervaring van ouder wordende vrouwen in de vierde leeftijd. Ten tweede heeft dit onderzoek als doel om een bijdrage te leveren aan het hermeneutisch kader van waaruit humanistisch geestelijk verzorgers in de ouderenzorg werken, door het humanistisch perspectief op ouderdom te verbreden met meer aandacht voor de lichamelijke dimensie in de ouderdomservaring.
- Ten derde heeft de scriptie tot doel meer aandacht te vragen voor de diversiteit in ouderdomservaringen voortkomend uit gender. Dit gebeurt in deze scriptie door het onderzoeken van de belichaamde ervaring van ouder worden van vrouwen in woonzorgcentra.

1.3 Relevantie

Wetenschappelijke relevantie

Deze scriptie probeert enkele lacunes in de huidige stand van kennis over ouder worden voor vrouwen in de vierde leeftijd te adresseren.

- Ten eerste is er in gerontologie een tweedeling te zien, waarbij de sociale gerontologie zich hoofdzakelijk bezighoudt met de derde leeftijd en in mindere mate met de vierde leeftijd, die vaak wordt overgelaten aan de biomedische disciplines binnen de gerontologie (Twigg, 2004). Een gevolg van deze tweedeling is dat het oude lichaam niet wordt meegenomen in onderzoek naar het ouder worden als sociaal gegeven. Deze onzichtbaarheid van het oude lichaam binnen sociale gerontologie is door Öberg benoemd als *“The paradox of the absent ageing body”* (Öberg, 1996).
- Ten tweede blijkt uit onderzoek van Twigg en Calasanti dat in het bijzonder vrouwen in de vierde leeftijd minder aan bod komen binnen sociaal cultureel gerontologisch onderzoek (Calasanti, 2005; Twigg, 2004).
- Ten derde is er in de humanistiek een tendens zich te richten op de geest en niet zozeer op het lichaam als er wordt gesproken over de mens. Dit doet geen recht aan de rol die het verouderende lichaam heeft in de ervaring van oude vrouwen.

Deze negaties van vrouwen en hun lichaam in het bijzonder in de vierde leeftijd versterkt een eenzijdige blik in onze kennis. Hierdoor wordt een idee over vrouwelijke ouderdom in de vierde leeftijd gecreëerd dat gebaseerd is op andere levensfasen, terwijl de vierde leeftijd naar mijn indruk haar eigen existentiële dynamiek kent. Vanuit de hierboven gestelde punten wil ik in deze scriptie de lichamelijke ervaring van de vrouwen zelf in de vierde leeftijd meenemen in het onderzoek. Dit is een relevante aanvulling voor humanistiek in het kader van het onderzoeksproject op de Universiteit voor Humanistiek *“Goed ouder worden”* (over het project goed ouder worden, 2013).

Praktische relevantie

Naast een aanvulling op de huidige wetenschappelijk kennis, probeert dit onderzoek ook een bijdrage te leveren aan de werkpraktijk van humanistisch raadspersonen in de ouderenzorg. Het is van belang om de sensitiviteit van raadspersonen te vergroten over de wijze waarop culturele betekenissen van invloed kunnen zijn op de ervaring van ouderdom in de ouderenzorg, omdat dit het interpretatiekader verbreedt van de raadspersoon in contact met cliënten.

Maatschappelijke relevantie

Maatschappelijk is dit onderzoek relevant omdat het belangrijk is om het huidige maatschappelijke discours over ouderdom te verbreden naar meer dan alleen aftakeling of een zolang mogelijke derde jeugd (Twigg, 2004). Door meer inzicht te krijgen in hoe culturele betekenissen doorwerken in de belichaamde ervaring van ouderdom kan er een begin worden gemaakt met een meer maatschappelijk genuanceerde blik op ouderdom en een verbreding van het huidige discours over 'ouder worden'.

1.4 Vraagstelling

Welke invloed hebben culturele betekenissen, die in de laatmoderne context worden gegeven aan ouder worden, op de ervaring van vrouwen in de vierde leeftijd in woonzorgcentra met het ouder worden, in het bijzonder op hun ervaring met hun ouder wordende lichaam?

Deelvragen

1. Welke culturele betekenissen worden in de laatmoderne context gegeven aan ouderdom?
2. Welke culturele betekenissen worden er in de laatmoderne context gegeven aan het ouder wordende lichaam en in het bijzonder het ouder wordende vrouwenlichaam?
3. Hoe ervaren vrouwen in woonzorgcentra het ouder worden, in het bijzonder hun ouder wordende lichaam?
4. Zijn culturele betekenissen aanwezig in de gerapporteerde ervaring van ouder worden, en zo ja, op welke wijze zijn deze aanwezig?

De eerste twee deelvragen zullen beantwoord worden middels literatuurstudie in hoofdstukken twee, drie en vier. Deelvragen drie en vier worden beantwoord door middel van empirisch onderzoek dat wordt besproken in hoofdstuk zes. De uitkomsten van beide deelstudies zullen vervolgens met elkaar vergeleken worden om de hoofdvraag te beantwoorden in hoofdstuk zeven.

1.4.1 Begripsdefinities

De begripsdefinities zijn gebaseerd op het verkennende literatuuronderzoek.

- *Ouder worden*: Dit begrip omvat twee dimensies. Ten eerste een biologische dimensie waarin het lichaam fysiek veroudert. Ten tweede bevat het een existentiële dimensie van ouder worden als een ervaring van verstrijken van beleefde en chronometrische tijd (Baars, 2007), waar de mens zelf betekenis aan geeft (de Beauvoir, 1985) binnen de kaders van de laatmoderne context.
- *Het Lichaam*: In navolging van Twigg, die hier het denken van Merleau-Ponty (Merleau-Ponty, 2009) volgt, is het uitgangspunt in mijn onderzoek dat het lichaam gezien kan worden als concrete realiteit, waarin betekenissen gevormd en ontvangen worden door een zelf. Het lichaam is dan niet ‘enkel’ een lichaam maar een belichaamd zelf (Twigg, 2007). Het lichaam is dus geen leeg object waar men betekenis en ervaring ingiet. De ervaringen en betekenissen met betrekking tot het lichaam of het zelf zijn niet gescheiden, maar beïnvloeden elkaar wederzijds en bepalen op een eigen manier de wijze waarop een lichaam in de wereld is.
- *Cultuur – culturele betekenissen*: Cultuur wordt in dit onderzoek gedefinieerd als de verzameling van idealen, waarden en normen die gelden in een bepaalde historische maatschappelijke context. Ook gedrag en de toepassing van ideeën vallen hieronder. Dit onderzoek volgt de visie van Laz, die in navolging van Ann Swidler cultuur voorstelt als een gereedschapskist met symbolen, verhalen, rituelen en perspectieven op de wereld die mensen in wisselende vormen gebruiken in verschillende contexten (Laz, 1998).

Theoretisch Kader

Jij hebt niet meer de leeftijd om te lijden om dat soort dingen

*Is er dan een leeftijd om te lijden
en één om niet langer te lijden om dat soort dingen?*

*Moeten de dingen, om te doen lijden, alleen gebeuren
op de voor lijden geëigende leeftijd?*

*Of zou men soms niet moeten lijden om de dingen die leed berokkenen
omdat ze gebeuren op een ander moment, een rustig moment?*

*En als ik niet meer de leeftijd heb om te lijden
is dat omdat ik dood ben*

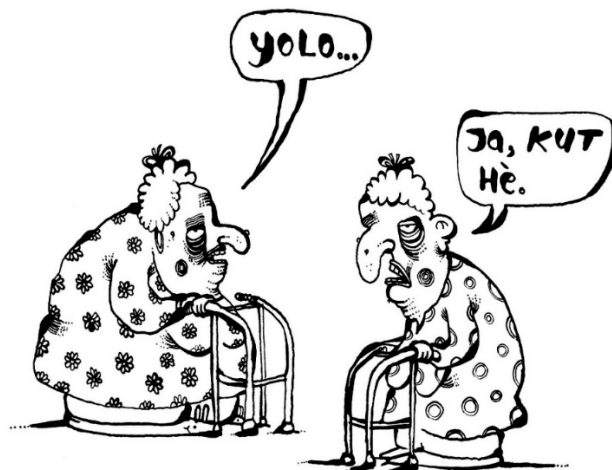
*En als de dood de leeftijd is om niet meer de dingen te voelen,
dat soort dingen?*

Gedicht *Dat soort dingen* van Carlos Drummond de Andrade
Vertaling van de documentaire "Amor O Natural" van Hedy Honigmann (1996)

In het komende theoretisch kader zal literatuur worden behandeld waarmee verschillende wetenschappelijk inzichten, perspectieven en mogelijke lacunes in beeld worden gebracht die betrekking hebben op de vraag welke invloed de culturele betekenissen van het oude vrouwenlichaam hebben op de ouderdomservaring van vrouwen in woonzorgcentra. Dit gebeurt aan de hand van filosofische, sociologische en psychologische theorieën en empirische onderzoeken. Daar waar het over de vrouw gaat wordt er zover mogelijk gebruik gemaakt van een kritische feministische invalshoek. Het theoretisch kader is dus samengesteld vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines. Hier is ten eerste voor gekozen omdat humanistiek een multidisciplinaire wetenschap is. Daarnaast is het van belang om meerdere perspectieven aan het woord te laten om de complexe realiteit die speelt bij de onderzoeksvraag recht te doen. Ten tweede is het van belang voor dit onderzoek om niet alleen te kijken naar de mens en haar psychologie en existentie, maar ook naar de context waarbinnen de mens gevormd wordt en dagelijks leeft. De multidisciplinaire invalshoek draagt daaraan bij.

Ik begin met het schetsen van het leven in een zorgcentrum, onder andere aan de hand van de theorie van Goffman (1961). Vervolgens zal een beeld worden geschetst van de narratieven rondom ouderdom in de laatmoderne Westerse context. Voor deze schets van de laatmoderne context en de positie van ouderen en ouderdom in de laatmoderne context wordt gebruik gemaakt van filosofie en sociologie. Vanuit deze schets wordt een discours zichtbaar wat ouderdom in de

hedendaagse Westerse cultuur vormgeeft. Hieruit volgt een overzicht van de culturele betekenissen die voortkomen uit het geschetste discours en de culturele betekenissen die specifiek betrekking hebben op het oude vrouwenlichaam. Vervolgens wordt de betekenis van deze culturele betekenissen voor ouderen en voor de positie van ouderdom in de hedendaagse Westerse cultuur in kaart gebracht. Dit gebeurt aan de hand van theorie uit de psychologie en filosofie. De verschillende manieren waarop ouderen, en in het bijzonder vrouwen in de vierde leeftijd, omgaan met deze betekenissen van ouderdom en de positie van ouderen wordt wederom aan de hand van theorieën en empirisch onderzoek vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines, respectievelijk; psychologie, filosofie en sociologie, weergegeven. Vervolgens zal aan de hand van empirische onderzoeken nader worden ingegaan op de ervaringen die ouderen en in het bijzonder vrouwen in de vierde leeftijd hebben binnen de Westerse cultuur.

© Argibald 2015

2 Leven in een woonzorgcentrum

Maar weet je, bent een gestichtsmens hier...weet je wat het is al die tijden. Tussen 12.15 en 12.30 moet je middageten en 's avonds om half vijf een boterham...dat zijn allemaal rare tijden...ja (...) je bent een gestichtsmens, je moet je aan de regels van het huis houden, er moet natuurlijk orde zijn in zo'n huis dus dan zit je zo...

Een respondent (P16: R3b.rtf - 16:8)

In dit hoofdstuk zal het leven in een woonzorgcentrum nader bekeken worden. De opname in een woonzorgcentrum is voor veel ouderen een ingrijpende gebeurtenis, die een definitieve breuk betekent met het 'oude' zelfstandig leven op meerdere vlakken, zoals fysiek en sociaal.

De verwachting is dat de overgang naar leven in een woonzorgcentrum ook van invloed is op de ervaring van de vrouwen met hun ouder wordende lichaam. Om deze reden zullen in de komende paragraaf een aantal specifieke kenmerken van het leven in een instelling besproken worden.

Deze kenmerken zijn hoofdzakelijk ontleend aan Goffman's theorie over totale instituties (Goffman 1961) en wordt aangevuld met observaties uit recenter onderzoek van onder andere Julia Twigg (2004; 2007) en Patricia Clark & Ann Bowling (1990) en observaties van Anne Mei The (2005).

Voor een gedeelte van de ouderen zorgt toenemende kwetsbaarheid, zowel lichamelijk als geestelijk, ervoor dat ze verhuizen naar een woonzorgcentrum omdat zelfstandig blijven wonen niet langer mogelijk is. Die kwetsbaarheid vormt een belangrijk onderdeel van het verouderingsproces dat zich mede kenmerkt door een toenemende lichamelijke en geestelijke kwetsbaarheid (Baars, 2007). De overgang naar de vierde leeftijd en een opname in een woonzorgcentrum vallen vaak samen. Recente wet- en regelgeving in Nederland bepaalt namelijk dat er sprake moet zijn van vergaande invaliditeit voordat men in aanmerking komt voor opname in een woonzorgcentrum. Een verhuizing naar een woonzorgcentrum brengt voor veel ouderen op verschillende terreinen kwetsbaarheid met zich mee. Zo kunnen bijvoorbeeld eigen vertrouwde sociale structuren wegvallen en treedt er een verandering op in de relatie met vrienden en familie, hetgeen de sociale kwetsbaarheid van mensen vergroot (Baars, 2007). Daarnaast worden mensen geconfronteerd met het verlies van zelfstandigheid bij de meest elementaire fysieke dingen, zoals toiletgang en douchen. Een minder evident verlies, maar niet

minder ingrijpend, komt voort uit de overgang naar het instellingsleven zelf. Koffietijden, maaltijdkeuzes, tafelgenoten, sociale activiteiten, deze vinden allen plaats binnen een door de instelling bepaalde structuur. Deze structurering van het dagelijks leven en eerder genoemde breuk met het 'oude' leven heeft naar verwachting een vergaande invloed op de mens en diens zelfbeeld.

2.1 Het woonzorgcentrum en zorg

Erving Goffman heeft begin jaren zestig een invloedrijke theorie ontwikkeld over totale instituties. Zijn theorie behandelt de wijze waarop structuren binnen instellingen tot stand komen en op welke wijze deze structuren van invloed zijn op het dagelijks leven van instellingsbewoners en haar medewerkers (Goffman 1961). Goffman bespreekt in zijn werk een aantal kenmerken van wat hij een 'totale institutie' noemt. Totale instituties zijn plekken waar het gehele dagelijks leven van mensen zich op één plaats afspeelt, waarbij het georganiseerd en bepaald wordt door gerationaliseerde processen en structuren. Terwijl in het 'normale' dagelijks leven in de moderne samenleving slapen, spelen en werken plaatsvinden op verschillende plekken, organiseert een totale institutie het leven van haar bewoners op één plek, onder toezicht van één centrale autoriteit en vanuit één overkoepelend rationele doelstelling of plan. Gevangenissen, ziekenhuizen maar ook woonzorginstellingen vallen onder zijn definitie van een totale institutie.

Aan de hand van rationele doelstellingen of het overkoepelend plan categoriseert Goffman verschillende totale instituties. Woonzorgcentra voor ouderen vallen in Goffman's categorisering onder de instituties die tot stand zijn gekomen met als doel om te zorgen voor mensen die onbekwaam zijn en anderen geen kwaad berokkenen. De rationele doelstelling van een woonzorgcentra is om efficiënt georganiseerde en professionele zorg te verlenen aan mensen die dat zelf niet meer kunnen (Goffman, 1961).

Aan de hand van deze rationele doelstelling zijn de structuren binnen het woonzorgcentra er op gericht om zo efficiënt mogelijk aan de menselijke behoeftes te voldoen. Deze opgezette structuren noemt Goffman *rationalisering*. De rationalisering vloeit voort uit de rationele doelstelling. Deze doelstelling impliceert wat de voorwaarden zijn voor 'geslaagde' zorg. De instelling streeft naar het optimaliseren van deze voorwaarden. Hij noemt deze organisatievorm

een bureaucratie. Voor woonzorgcentra zijn de te optimaliseren voorwaarden: ten eerste efficiëntie en ten tweede het handhaven van professionele afstandelijkheid (Goffman, 1961). In de rationele bureaucratie van een woonzorgcentrum worden bijvoorbeeld de verschillende dagelijkse activiteiten zoals maaltijden, wassen, aankleden etc. gezamenlijk op door het instituut vastgestelde tijden uitgevoerd middels een vastgestelde wijze. De zorginvulling gebeurt rationeel op basis van de beschikbare middelen en de meest efficiënte inzet van die middelen. Goffman heeft inzichtelijk gemaakt dat zowel bureaucratie als organisatievorm en de rationele invulling van zorg gevolgen hebben voor het dagelijks leven van medewerkers en bewoners. Er zijn namelijk aspecten in de zorg die niet met bureaucratie en rationaliteit te ondervangen zijn. Volgens Goffman is het deze gerichtheid op efficiëntie en professionele afstandelijkheid die voor problemen zorgt in de levenskwaliteit en de beleving van de zorgverlening door zowel medewerkers en verzorgden. Hieronder zal ik nader ingaan op de gevolgen van deze gerichtheid op efficiëntie en professionele afstandelijkheid.

Ten eerste efficiëntie. De optimalisatie van efficiëntie door de organisatie leidt er volgens Goffman toe dat er relatief weinig personeel is in verhouding tot het werk en het aantal mensen waarvoor gezorgd moet worden (Goffman, 1961). Een manier waarop een zorginstelling efficiëntie kan vergroten is rationeel kijken naar de zorg door aparte zorghandelingen te onderscheiden zoals eten rondbrengen, steunkousen aantrekken, mensen naar bed brengen enz. Vervolgens wordt bepaald hoeveel tijd een bepaalde zorghandeling kost. Gekeken wordt hoeveel handelingen er nodig zijn, door wie die handelingen uitgevoerd moeten worden en op basis hiervan hoeveel personeel moet worden ingezet. Dit is een rationele calculatie van de zorgbehoefte. In een streven naar optimalisatie betekent dit dat men zeer precies de afstemming tussen personeel en zorgbehoefte berekent.

Een gevolg van deze optimalisatie van efficiëntie is dat de daadwerkelijke zorg van bewoners in de dagelijkse zorgpraktijk onder druk komt te staan. Dit wordt geïllustreerd in de observaties van Anne Mei The over het leven in een Amsterdams verzorgingstehuis, *In de wachtkamer van de dood, leven en sterven in een verkleurende samenleving* (2005) en de observaties van Patricia Clark en Ann Bowling in oudereninstituten tijdens hun empirisch kwalitatief onderzoek (1990). Deze observaties schetsen een beeld van hoe de realiteit van de zorgpraktijk niet enkel rationeel te ondervangen is. Medewerkers melden zich bijvoorbeeld ziek waardoor er personeel

uitvalt, een bewoner heeft een ongelukje waardoor een handeling meer tijd vraagt of ze hebben behoefte aan een niet ingecalculeerd gesprekje, enz... Deze discrepantie tussen rationele berekening van zorg en de werkelijke gevraagde zorg, zorgt voor een structureel tekort aan genoeg uren om aan de gevraagde zorg te voldoen (The, 2005; Clark & Bowling, 1990). Voor activiteiten die buiten de rationeel vastgestelde basiszorg vallen, maar wel belangrijk zijn voor de levenskwaliteit van mensen, zoals een wandeling of een gesprek, heeft men simpelweg de uren niet (The, 2005; Clark & Bowling, 1990). Het gevolg is overwerkt personeel en kwalitatief slechtere zorg voor de bewoners.

Het tweede streven is professionaliteit. Professionaliteit komt tot uiting in een geïnstitutionaliseerde afstand tussen de zorgverlener en hulpbehoevende. Volgens Goffman werkt dit een generalisering van de 'populatie' in de hand, waarbij er een vervreemding van het menselijke ontstaat tussen medewerkers en zorgbehoevenden (Goffman, 1961). Een wijze waarop de vervreemding door generalisering tot uiting komt is bijvoorbeeld in het taalgebruik van de instelling. Het is een algemeen gebruik om woorden als klant, consument en product te gebruiken als men praat over zorg (The, 2005). Deze woordkeuze suggereert een afstand tussen verzorger en verzorgde, wat leidt tot een zakelijke uitwisseling van diensten in lijn met de huidige marktwerking in de zorg. Die woordkeuze lijkt als bijeffect te hebben dat het menselijke aspect, kwetsbaarheid en het intieme van de zorgrelatie geminimaliseerd wordt. De theorie van Goffman attendeert ons op hoe het streven naar optimalisatie van efficiëntie en professionaliteit de kwaliteit van de verleende zorg en de relatie tussen verzorgenden en verzorgde onder druk kan zetten.

2.2 De relatie tussen verzorgenden en verzorgden

Waar Goffman zich richtte op de invloed van organisatiestructuren en de achterliggende rationale daarvan op de invulling van zorg, richt Twigg zich op de invloed van sociale en culturele structuren. Twigg ziet ten eerste een machtsongelijkheid die tot uiting komt in de fysieke verhouding tussen verzorgenden en verzorgden. Zo zijn verzorgden naakt, afhankelijk en laag (zittend) en verzorgenden aangekleed, staand en machtig (Twigg, 2004). Deze machtsongelijkheid werkt door in de omgang tussen de medewerkers en verzorgenden.

Een tweede vorm van machtsongelijkheid tussen de verzorgenden en de verzorgden die Twigg beschrijft komt voort uit de culturele structuren die jeugd hoger waarderen dan ouderdom. Deze machtsongelijkheid betitelt Twigg als de *gaze of youth* en zij herleidt dit tot de positie van ouderen in de Westerse cultuur (Twigg, 2004). De *gaze of youth* komt volgens Twigg voort uit de dominante oriëntatie van de Westerse cultuur op jeugd en jeugdigheid als positieve waarden. Oudere lichamen daarentegen hebben in de Westerse cultuur een negatieve connotatie. Deze negatieve connotatie werkt door in de relatie tussen (veelal jongere) verzorgenden en oude zorgontvangers. De zorgontvangers met hun oude lichaam worden daarbij continu onderworpen aan de kritische blik van de jongere verzorgenden als vertegenwoordigers van de jeugdgeoriënteerde Westerse cultuur (Twigg, 2004).

Evenals Goffman neemt Twigg een vervreemding waar tussen verzorgenden en verzorgden, maar dan geconstitueerd door sociale en culturele structuren. Vanuit zowel Goffman's theorie en Twigg's onderzoek kan men zeggen dat de structuren en ordeningen de interpersoonlijke relaties in de instellingen lijken te beïnvloeden. In de observaties van verschillende auteurs komt naar voren dat dit vooral een negatieve invloed is. Deze negatieve invloed uit zich in een structureel gebrek aan persoonlijke aandacht, vervreemding en verarmde interpersoonlijke relaties (The, 2005; Clark & Bowling, 1990).

2.3 Identiteitsvorming in een woonzorgcentrum

De negatieve gevolgen van de bovengenoemde rationele zorgorganisatie en zorgcultuur blijven niet beperkt tot de dagelijkse zorg en interpersoonlijke verhoudingen. Zowel Goffman als Twigg spreken van een identiteitsondermijning als gevolg van wonen in een woonzorginstelling. Goffman spreekt over een 'versterving van het Zelf' en Twigg over de internalisering van negatieve culturele ideeën door de ouderen die zorg ontvangen.

De 'versterving van het Zelf' die Goffman schetst is kort gezegd een gevolg van de rationalisering in de zorginstellingen. Deze rationalisering ontdoet mensen als het ware van hun eigenheid door het overkoepelende rationale van 'effectieve' zorg (Goffman, 1961). Dit proces van onteigening gebeurt in eerste instantie middels wat Goffman het 'stripping proces' noemt. Het 'stripping proces' beschrijft Goffman als een proces dat start op het moment dat een mens een instelling binnentreedt. De eigen identiteit wordt structureel ondermijnd door de rationalisering van de instelling. Strategieën die van oudsher toegepast werden door het

individu in zijn vorige leven om zich staande te houden zijn veelal onmogelijk geworden door de instellingsstructuren. Daarnaast wordt de ‘versterving van het Zelf’ volgens Goffman nog versterkt doordat mensen getuige zijn van de ‘versterving van anderen’ (Goffman, 1961). Twigg beschrijft een identiteitsondermijning vanuit het perspectief van cultuur en machtsverhoudingen. Zij stelt in haar empirisch onderzoek dat vrouwen in woonzorgcentra negatieve externe culturele ideeën internaliseren. Zij beschrijft hoe de respondenten onder invloed van de negatieve context hun eigen lichaam als abject gaan beschouwen en bepaalde gedragingen en kledingstijlen overnemen onder druk van het systeem en de eerder genoemde *gaze of youth* (Twigg, 2007).

Een voorbeeld van dit effect is te lezen in de roman van Jacoba van der Velde, *De grote Zaal* (1959). In deze roman worden identiteit ondermijnende processen in beeld gebracht. De hoofdpersoon voelt zich bij haar opname vervreemd van de anderen doordat ze haar niet voorkomen als ‘echte’ mensen. Ze beschrijft personen zonder eigenheid die hun vorm krijgen door de dagelijkse routine en in contact met de verzorgenden. Het boek eindigt tragisch met een versmelting, voor haar dood, van de hoofdpersoon met de rol van een oude vrouw in een woonzorginstelling, die ze bij binnenkomst schetste en zo vervreemdend vond (Van der Velde, 1959).

Recapitulatie en Reflectie hoofdstuk 2

Goffman biedt met zijn klassieke theorie een duidelijk interpretatiekader voor de ervaringen die ouderen rapporteren in het onderzoek van Twigg, en voor de ervaringen van ouderen zoals die beschreven worden in de observaties van Anne Mei The (2005) en Clark & Bowling (1990). Zijn theorie maakt inzichtelijk hoe deze ervaringen deels kunnen samenhangen met de wijze waarop het instellingsleven is georganiseerd.

Naast de invloed van de organisatiestructuren gebaseerd op professionaliteit en efficiëntie die Goffman analyseert attendeert Twigg op een andere belangrijke invloed. Twigg betoogt dat de negatieve culturele beeldvorming rondom ouderdom en in het bijzonder het oude lichamen invloed heeft op machtsverhoudingen en zorgrelatie tussen jeugdige professionele hulpverleners en oude cliënten in woonzorginstellingen. Uit haar onderzoek kan worden meegenomen dat de situatie van ouderen in woonzorginstellingen niet los gezien kan worden van de negatieve positie die ouderdom in onze maatschappij heeft.

Hoewel het werk van Goffman en Twigg veel relevante observaties biedt is een kritische reflectie op deze uitkomst op zijn plaats. Vanuit de gebruikte theorie, onderzoeken en observaties dreigt het risico van een eenzijdig negatieve karikatuur van de ouderenzorg. Deze negatieve karikatuur doet geen recht aan de complexiteit die zorginstellingen en zorg omringen. Logischerwijs kan men er van uit gaan dat er ook positieve invloeden en aspecten zijn in de zorg die niet binnen het bereik van deze scriptie vallen.

De schets die is ontstaan in dit hoofdstuk wijst echter wel op een complex krachtenveld binnen zorginstellingen waar ouderen mee te maken krijgen als zij verhuizen naar een woonzorginstelling. Een krachtenveld dat bestaat uit organisatorische, culturele, sociale structuren en interpersoonlijke relaties zoals die hierboven beschreven zijn, maar waar hoogstwaarschijnlijk nog meer invloeden een rol spelen die niet meegenomen konden worden in deze beperkte schets. Dit complexe krachtenveld met een overwegend negatieve invloed op het leven in een woonzorgcentrum ontstaat niet plotseling in het woonzorgcentrum en is ook niet beperkt tot deze kleine instellingscontext met zijn eigen cultuur. In het volgende hoofdstuk wordt de grotere omringende culturele context onderzocht met betrekking tot ouderen en ouderdom.

3 Ouderdom in de Westerse Cultuur

"On ne naît pas femme, on le devient"

Simone de Beauvoir, *Le Deuxième Sexe*

In dit hoofdstuk worden de culturele betekenisgeving van ouderdom in kaart gebracht en de invloed die deze culturele betekenissen hebben op ouderen en in het bijzonder op oude vrouwen. Waarom is het belangrijk om de culturele betekenissen die in onze laatmoderne context aan ouderdom worden gegeven te expliciteren? Hiertoe ben ik geïnspireerd door de Franse existentialiste Simone de Beauvoir. In 1949 verscheen haar werk *Le Deuxième Sexe*. Hierin stelt zij dat het culturele invulling van het concept vrouw bepaalt wat het betekent om vrouw te zijn. Dit ingevulde concept van wat volgens cultuur en maatschappij een vrouw is, is geen natuurlijk gegeven, maar wordt sociaal en cultureel vormgegeven doordat het ‘vrouw-zijn’ van specifieke betekenissen wordt voorzien in de context waarin wij als mens leven (de Beauvoir, 1965). Wat in een cultuur als onderdeel van een ‘natuurlijke’ feitelijke biologische ordening wordt gezien, wordt als ik de bovenstaande visie volg immers eveneens bekeken als product van menselijke betekenisgeving in een specifieke culturele context.

Een voorbeeld van menselijke betekenisgeving verpakt in biologische ordeningen is rassenleer, wat vroeger een geaccepteerde wijze was om de wereld te ordenen. Rassenleer is vrij lang gebruikt in de Westerse cultuur voor het genereren van argumenten als legitimering voor slavernij van negers, landonteigening van indianen en de genocide van joden, homo's, zigeuners en andere minderheden. Deze voorbeelden komen ons nu extreem voor, bijna ongelofelijk, maar voor een gedeelte van de mensen in de culturele context waarin dit plaatsvond waren dit logische uitkomsten op basis van een toenmalige ‘natuurlijke orde’ die feitelijk vastlag.

Vaak wordt de absurditeit van deze ‘natuurlijke ordeningen’ pas helder als men kritisch gaat kijken naar de culturele betekenissen en de vanzelfsprekendheid van deze ordeningen. In de komende paragrafen zullen daarom de culturele betekenissen die in de Westerse maatschappij aan ouder worden gegeven worden en de positie van bepaalde ideeën over ouderdom nader bekeken worden. Vervolgens bekijk ik de gevolgen hiervan voor de positie van ouderen in de Westerse maatschappij en voor hun ervaring van ouder worden. Ter introductie zal ik eerst de veronderstellingen die dit onderzoek hanteert over de relatie tussen mens en cultuur verhelderen.

3.1 De mens en cultuur

In *Le Deuxième Sexe* stelt Simone de Beauvoir zoals eerder besproken dat een mens gevormd wordt door de betekenisgeving uit de context waarin hij of zij leeft. Dit idee van een sociaal geconstrueerd subject is ook herkenbaar in het postmodernisme en het sociaal constructivisme. Daarin gaat men er van uit dat culturele betekenissen niet enkel betekenissen zijn, maar dat de betekenissen zelf een impact hebben op de realiteit van individuele levens en identiteit constructies (Westerhof & Tulle, 2007).

De postmoderne filosofe Judith Butler poneert dat de interactie tussen de betekenis, de betekenisgever en de context waarin de betekenisgeving plaatsvindt, zo ver gaat dat dit zelfs het lichaam vormt. Zij illustreert dit naar aanleiding van het verschil tussen sekse en gender. Gender wordt over het algemeen gezien als datgene wat door culturele betekenissen wordt gevormd terwijl sekse als biologisch gegeven wordt beschouwd. Butler vervaagt de grenzen van deze scheiding door te stellen dat cultuur ook invloed heeft op het lichaam als zodanig, dus op wat in de meeste visies onder de noemer sekse valt. Haar stelling is dat niet alleen gender maar ook sekse cultureel bepaald wordt. Zelfs ons fysieke lichaam wordt dus volgens haar gevormd door culturele betekenisgeving (Butler, 1993). Een alledaags voorbeeld is vrouwenschoenen met hakken van 10cm en meer. Deze zijn gebaseerd op culturele ideeën over hoe een vrouwenlichaam op zijn ‘ mooist ‘ is, waarbij mooi zijn een sociale norm is voor vrouwelijkheid. Die hakken leiden tot vervormingen van het lichaam om tot dat ‘mooie’ vrouwelijk silhouet te komen. Volgens Butler blijven dit soort culturele betekenis(sen) in stand door middel van performativiteit. Bij performativiteit ‘acteert’ het subject culturele betekenissen door middel van sociale normen. Uiteindelijk worden de ‘geacteerde’ sociale normen verinnerlijkt en als natuurlijk ervaren (Butler, 1993).

Uit de visies van Butler en De Beauvoir volgt dat concepten in onze cultuur die als objectief worden aanvaard omdat ze in onze beleving zijn gestoeld op een logische natuurlijke orde vaak cultureel gevormd zijn. Dit betekent dat betekenissen die wij hechten aan concepten ten eerste niet zo objectief zijn als ze lijken en ten tweede niet zo natuurlijk. Ook in het geval van ouderdom kunnen we aannemen dat de scheidslijn tussen biologische, ‘natuurlijke’ factoren en culturele betekenis factoren misschien niet zo helder te trekken is als in de Westerse cultuur wordt aangenomen.

Het uitgangspunt dat cultuur en ‘natuur’ onlosmakelijk verweven zijn vormt de basis van onze discussie over culturele betekenissen over ouderdom in de komende paragrafen. Ik zal onder andere kijken welke culturele narratieven en betekenissen over ouderdom in de Westerse cultuur als ‘natuurlijk’ vanzelfsprekend onderdeel van ouderdom worden beschouwd, terwijl ze in feite cultureel bepaald zijn. Ook zal ik bekijken welke gevolgen deze culturele betekenissen hebben voor de persoonlijke beleving van ouder worden, in het bijzonder bij oude vrouwen.

3.2 Culturele narratieven over ouderdom

In de vorige paragraaf zijn de visies besproken op de relatie tussen mens en cultuur die als achtergrondveronderstelling dienen bij dit onderzoek. Vanuit het perspectief dat cultuur mede onze identiteit als (oudere) mens bepaalt, is het zeer belangrijk om deze vormende betekenissen op het gebied van ouder worden in kaart te brengen. Culturele betekenissen vinden voor een belangrijk deel hun uitdrukking in de verhalen of narratieven die wij in onze cultuur kennen en delen over ouderdom. Onder narratieven versta ik in de context van deze scriptie verhalen die deel uitmaken van onze Westerse cultuur waarin de waarden, verwachtingen en houdingen over ouderdom worden gedeeld. Ze vormen daarmee een interpretatiekader en een betekenishorizon voor de individuele mens binnen onze cultuur (Laceulle & Baars, 2014).

In deze paragraaf zullen een aantal belangrijke culturele narratieven in de hedendaagse Westerse cultuur worden geïnventariseerd. De wijze waarop deze betekenisgeving en narratieven vanuit de cultuur doorwerken in de ervaringen van ouder wordende mensen zal in hoofdstuk 4 besproken worden.

Voor dit onderzoek is er voor gekozen om een selectie van vier relevante culturele narratieven met betrekking tot ouderen in de vierde leeftijd kort uiteen te zetten. Deze narratieven hebben zich in de loop van de eeuwen ontwikkeld en zijn diep geworteld in de westerse constructies over ouder worden (Cole, 1992). Deze narratieven zijn respectievelijk: 1) het medische narratief, 2) het narratief van ouderdom als toenemende dysfunctie, 3) het narratief van ouderdom als persoonlijk falen en 4) het narratief van oud versus jong. Deze narratieven hebben, zoals later zal blijken, een duidelijke invloed op de huidige betekenissen van ouderdom.

In verband met de omvang van dit onderzoek is er voor gekozen om enkele belangrijke narratieven buiten beschouwing te laten. Zo is er een duidelijk antiveroudering narratief in onze cultuur, maar uit verdere literatuurstudie blijkt dit vooral van toepassing te zijn op vrouwen in de derde leeftijd (Twigg, 2004). Dit geldt tevens voor het ‘Zwitser leven gevoel’ narratief, wat zich

richt op vitale gepensioneerden in de derde leeftijd, de zogenaamde 'pensionado's' (de Lange, 2008). Daarnaast is er een narratief van de oudere wijze wat aan de vierde leeftijd raakt, maar dit kwam in dit literatuuronderzoek zo minimaal aan bod dat er voor is gekozen dit niet te bespreken.

1) Het medische narratief

Aan het medische narratief ligt het idee ten grondslag dat ouderdom voornamelijk een medisch probleem is dat met behulp van wetenschappelijke vooruitgang behandeld moet worden. Dit wordt de medicalisering van ouderdom genoemd (Baars, 2009). Het gevolg van de medicalisering is dat ouderdom een geforceerde pathologie is geworden. Dit betekent dat ouderdom primair als ziekte wordt benaderd. Deze zienswijze zorgt voor een eigen paradox. Aan de ene kant is het merkwaardig om ouderdom op zichzelf als pathologie te zien, omdat biologisch verval van nature hoort bij veroudering en daarom niet afwijkt van wat normaal is. Aan de andere kant vormende ziektes die voorkomen in ouderdom wel een pathologie (Westerhof & Tulle, 2007). Hieruit voortvloeiend wijst het medische narratief op nog een tweede paradox. Deze paradox bestaat eruit dat de medicalisering zijn eigen pretentie, dat ouderdom met medische ingrepen kan worden 'verholpen', niet kan waarmaken. Als je ouderdom in zijn geheel bekijkt als ziekte, dan kan medicalisering geen volledige visie op ouderdom vormen, omdat ouderdom vanuit dat narratief 'ongeneeslijk' is. Hoe goed de medische oplossingen voor ouderdom ook worden, de patiënt zal uiteindelijk altijd overlijden.

2) Het narratief van ouderdom als toenemende dysfunctie

Het dysfunctie narratief heeft net als het medische narratief zijn wortels in het moderne vooruitgangs- en maakbaarheidsdenken dat vormend is geweest voor de hedendaagse Westerse cultuur. Dit narratief komt voort uit het functionalistisch denken. Vanuit het functionalistische denken wordt gedacht in al dan niet functionerende onderdelen. Onderhoud en reparatie staan centraal voor een goede oude dag (Katz & Barabara, 2004). Door sociaalkritische denkers als Baars (2007) en de Beauvoir (1985) wordt het narratief van voortschrijdende dysfunctie in verband gebracht met het kapitalisme. Vanuit het kapitalisme is het produceren en consumeren een belangrijk onderdeel van het dagelijks leven. Ouderen worden gezien als een groep die niet langer kan produceren (pensioen) en uiteindelijk niet meer kunnen consumeren. Het gevolg van een narratief als voortschrijdende dysfunctie is dat ouderen worden gedefinieerd als een groep met weinig nut voor de maatschappij. Zij zijn immers niet productief, voldoen niet

aan de maatschappelijke norm van nut en hebben dus weinig waarde voor de maatschappij (Baars, 2007; de Beauvoir, 1985; Cole, 1992; Katz & Barbara, 2004).

Door de verbinding met kritiek op het kapitalisme komt er in het dysfunctie narratief een ander discours naar voren dan in het medische narratief, hoewel ze wel met elkaar in verband staan. In het medische narratief wordt de plek van ouderen in de maatschappij nauwelijks ter discussie gesteld, de focus ligt voornamelijk op het persoonlijk lichamelijke aspect van ouderdom. In het dysfunctionele narratief staat de maatschappelijke positie van ouderen centraal, die wordt bepaald aan de hand van impliciete ideeën over hun kosten en baten.

3) *Het narratief van ouderdom als persoonlijk falen*

Een derde narratief is ouderdom als persoonlijke falen. Cole (1992) beschrijft hoe in de Westerse geschiedenis de levensbeschouwelijke opdracht om gezond te leven op den duur een morele opdracht is geworden. Volgens Cole ontstaat er door de combinatie van laatmoderne waarden, zoals autonomie en eigen verantwoordelijkheid, met het geloof in de maakbaarheid van het leven, het idee dat gezondheid een individuele verantwoordelijkheid is (Cole, 1992). Volgens Giddens zien we dit terug in de gedachte, dat gezond zijn een lifestyle-keuze is geworden (1991). Het idee van persoonlijke verantwoordelijkheid voor de eigen gezondheid heeft volgens Cole tot gevolg dat het idee ontstaat dat optredend verval en ziektes tijdens ouderdom te wijten zijn aan een persoonlijk falen (Cole, 1992). Het gevolg is volgens Baars dat de mate van aftakeling die wordt geassocieerd met ouderdom in dit narratief een optelsom wordt van persoonlijke levenskeuzes, waarmee voorbij wordt gegaan aan andere aspecten in iemands leven zoals omgevingsfactoren, genetica en gewoonweg pech of geluk (Baars, 2007).

4) *Het 'jong versus oud' narratief*

Het jong versus oud narratief is terug te voeren tot de Grieken en Romeinen, die het goede in het leven, zoals schoonheid en vitaliteit, veelal aan de jongeren toekenden en het slechte in het leven, zoals aftakeling en verlies, aan de ouderen. Twigg beschrijft hoe ouderen in de Westerse cultuur geen onderdeel uitmaken van het 'normale' maatschappelijke verkeer dat wordt bepaald door normen van jeugdigheid. Ouderen vormen daarbij een verstoring van het 'normale' blikveld (Twigg, 2004). Een voorbeeld hiervan is dat we in verhouding zeer weinig oude mensen in de media zien. Oude mensen staan zelden op de *cover* van een tijdschrift of zijn zelden onderwerp van een televisieserie (Westerhof & Tulle, 2007). Daarnaast wordt vrouwen in bepaalde 'representatieve' beroepen zoals stewardessen en nieuwslezeressen vaak al vóór de eerste

ouderdomsverschijnselen gevraagd te vertrekken. Het gevolg is dat ouderen, in tegenstelling tot jongeren, relatief onzichtbaar zijn op het publieke toneel.

Naast de onzichtbaarheid van ouderen in de maatschappij typeert Simone de Beauvoir in haar analyse een ander gevolg van het 'jong versus oud' narratief. Volgens de Beauvoir heeft het narratief tot gevolg dat ouderen niet alleen onzichtbaar zijn, maar bovendien buiten de maatschappij worden geplaatst. Zij stelt dat ouderen structureel worden gedefinieerd als 'de ander', omdat zij buiten de 'normale' jeugd norm vallen. Zij betitelt de rol van ouderen in de maatschappij als de ongestorven doden (de Beauvoir, 1985).

De vier besproken narratieven zijn vaak niet eenduidig te herkennen in de praktijk maar komen in verschillende mengvormen voor. Een voorbeeld van deze vermenging is zichtbaar in de veelgebruikte uitspraak '*use it or lose it*' in de ouderenzorg. Hierin is ten eerste het narratief van ouderdom als toenemende dysfunctie zichtbaar: Verouderen is verminderd functioneren. Blijven functioneren is essentieel om ouderdom af te weren. Daarnaast is ook het narratief van ouderdom als persoonlijk falen zichtbaar. In de uitspraak '*use it or lose it*' zit niet alleen verpakt dat men is zelf verantwoordelijk voor hoe men oud wordt, maar daarnaast is het door de formulering ook een oproep om zelf verantwoordelijkheid te nemen. Deze oproep impliceert dat ouderen uit zichzelf niet geneigd zijn actief te blijven, wat verwijst naar het narratief van ouderdom als voortschrijdende dysfunctie en van ouderen als niet productief.

De vier besproken narratieven drukken niet alleen de negatieve betekenis uit die ouderdom heeft in onze cultuur, maar ze legitimeren tevens de vaak negatieve en gemarginaliseerde positie die ouderen in de maatschappij hebben. De heersende narratieven over ouderdom en ouderen enerzijds, en de dominante waarden in onze laatmoderne context zoals individualisme, actieve levensstijlen, verantwoordelijkheid en (economische) onafhankelijkheid anderzijds (Giddens, 1991), lijken elkaar bijna per definitie uit te sluiten. Men is of oud en afhankelijk of actief/onafhankelijk en jong. Oud zijn wordt hoofdzakelijk gedefinieerd in termen van gebrek aan activiteit, onafhankelijkheid en de afwezigheid van jeugd. Oud zijn wordt op deze wijze een negatieve definitie, namelijk wat ouderen *niet* zijn. Kijkend naar de positie van ouderen in de besproken culturele narratieven worden zij daarin gepositioneerd als een groep mensen buiten de maatschappij die niet volwaardig maatschappelijk functioneert, niet productief is, niet gezond is en verminderd in staat is tot verantwoordelijk en autonoom handelen.

3.3 De identiteit van ouderen in de hedendaagse Westerse cultuur

De negatieve definitie van ouderdom en de positie die ouderen hebben in de maatschappij vanuit de besproken culturele narratieven roept de vraag op hoe deze negatieve definitie van invloed is op de wijze waarop ouderen naar zichzelf kijken. En in hoeverre wordt hun identiteit beïnvloed door de negatieve culturele betekenissen die in de narratieven tot uitdrukking komen?

Simon Biggs gaat specifiek in op identiteitsvraagstukken rondom ouderdom in de westerse laatmoderne context. Hij schetst twee laatmoderne elementen die in zijn visie vormend zijn in de identiteit van ouderen in de Westerse cultuur. Ten eerste deelt Biggs met eerder genoemde auteurs de visie dat de laatmoderne context potentieel vijandig ten opzichte van ouderen staat. Ten tweede gaat hij in op de fragmentatie in de laatmoderniteit. Deze fragmentatie koppelt hij aan de persoonlijke identiteitsvorming binnen de Westerse cultuur (Biggs, 1999). Het effect van deze fragmentatie op persoonlijke identiteitsvorming zal ik nu nader bekijken.

Typerend voor de fragmentatie in de hedendaagse Westerse cultuur is dat betekenissen van ouderdom per levenssfeer kunnen verschillen. Er kunnen simultaan verschillende identiteiten gevraagd worden van een persoon in de verschillende sferen. Een voorbeeld hiervan is wat Baars benoemt als de paradox van de 'oudere jongere' en de 'jongere oudere'. Als men vijftig is wordt men in de werksfeer de oude uitgerangeerde werknemer, in wie niet meer geïnvesteerd wordt. Tegelijkertijd is in de sociale sfeer, die versterkt wordt door de anti-verouderingscultuur, 'vijftig het nieuwe veertig' en wordt men overspoeld met reclame en producten die je vertellen dat het leven nu pas echt begint (Baars, 2007). Biggs signaleert in zijn onderzoek hoe ouderen in reactie op deze fragmentatie en de paradoxen die hierdoor ontstaan meerdere identiteiten naast elkaar ontwikkelen. Daarbij vormen die identiteiten op zich ook een continu ontwikkelingsproject (Biggs, 1999). Voor ouderen ziet Biggs een extra opgave binnen deze relatie tussen fragmentatie en identiteit, door de huidige cultuur die druk uitoefent vanuit culturele normen en ideeën over hoe een oud lichaam eruit moet zien (Biggs, 1999). De analyse van Biggs dat de anti-verouderingsindustrie en de consumeercultuur de maatschappij een onrealistisch beeld van ouder worden voorhoudt, en dat dit vergaande gevolgen heeft voor ouderen, wordt gedeeld door meerdere auteurs (Andrews, 1999; Baars, 2007; Calasanti, 2005; Hurd Clark, 2001; Hurd Clark & Griffin, 2007; Featherstone, Hepworth, & Turner, 1991; Katz & Marshall, 2003; Laz, 1998; Palacios, Torres, & Mena, 2009; Twigg, 2004; Varis, 2009).

In zijn visie op de relatie tussen identiteit en lichamelijkeheid sluit Biggs aan op Butler's eerdere besproken ideeën over performativiteit. Biggs legt hierbij de nadruk op de kracht van de beeldvorming over oude lichamen vanuit de *anti-ageing* industrie en jongerencultuur, die gevormd wordt door middel van marketing en de wijze waarop ouderen in de media verschijnen. Deze beelden van oude lichamen vormen vervolgens de standaard voor de eigen fysieke representaties van ouderen zelf. Naast de voorgeschreven performativiteit vanuit deze beeldvorming ziet Biggs door de nadruk op een jeugdig uiterlijk en jeugdige activiteiten hoe de afkeer voor het oude lichaam vergroot wordt. Door de anti-verouderingsindustrie en consumeercultuur met hun nadruk op jeugdige lichamen ontstaat er volgens Biggs een negatie van de werkelijkheid van ouder worden.

De verschillende culturele waarden en ideeën over ouderdom binnen verschillende levenssferen kunnen leiden tot conflicterende identiteiten, zoals ook zichtbaar werd in de paradox van de 'oudere jongere en jongere oudere' van Baars (Baars, 2011). Een voorbeeld is de vrouw die oma wordt. Van de Oma bestaat de culturele stereotypering van een oude vrouw met een grijs permanentje in een bloemetjesjurk die kriebeltruien breit. Terwijl de generatie vrouwen die nu oma worden vrouwen betreft die vaak werken, een actief sociaal leven leiden en misschien wel internet daten via Tinder. In al die verschillende levenssferen, werk, sociaal, familie en relatie kunnen deze vrouwen een andere identiteit hebben. Ouderdom is dus geen eenduidig concept en de oude vrouw als universele identiteit bestaat niet, maar kan per levenssfeer verschillen. Het idee van levenssfeer afhankelijke identiteiten is geeft een prelude van hoe ouderen om kunnen gaan met de vier eerder besproken narratieven, die stereotyperend zijn en daarmee uniformiteit veronderstellen. In de volgende paragraaf wordt specifiek stilgestaan bij de wijze waarop negatieve betekenissen aanwezig zijn in de maatschappelijke omgang met ouderen.

3.4 Ageism

Uit de voorgaande paragrafen komt een beeld naar voren van een culturele context die overwegend negatief staat ten opzichte van ouderdom. Hetgeen Simone de Beauvoir over de positie van vrouwen als ‘ander’ signaleert in *Le Deuxième Sexe* lijkt ook voor de positie van ouderen te gelden. Zowel vrouwelijkheid als ouderdom wordt voor een significant deel cultureel geconstrueerd. Typerend voor de culturele constructie van ouderdom is dat deze een negatieve inhoud van ouderdom. Ouderen worden afgemeten aan wat zij niet (meer) zijn. Binnen het wetenschappelijke discours worden deze negatieve en negatieve culturele betekenissen aangemerkt als onderdeel van *ageism*, oftewel leeftijdsdiscriminatie.

In de oorspronkelijke definitie uit 1969 van R. Butler is *ageism* de systematische stereotypering en discriminatie van mensen omdat ze oud zijn (Calasanti, 2005). Toni Calasanti geeft een bredere invulling van *ageism*. “*Ageism includes categorization, stereotyping, and prejudice, but the most crucial aspect is exclusionary behavior*” (Calasanti, 2005, p. 8). Volgens Calasanti, Slevin en King wordt *ageism* voor een groot deel gerechtvaardigd in de maatschappij, omdat ouderdom als onderdeel van de natuurlijke orde wordt gezien in plaats van als (mede) cultureel bepaald (Calasanti, Slevin, & King, 2006).

Zoals eerder besproken kunnen ideeën die geworteld zijn in een specifieke culturele context door mensen binnen die context ervaren worden als onderdeel van een natuurlijke orde. Daarmee worden deze ideeën vaak als onveranderlijk en onpartijdig gezien, ze zijn simpelweg waar. Dit mechanisme is ook herkenbaar in de betekenisgeving van ouderdom, die pas bij nadere beschouwing kenmerken van *ageism* blijkt te vertonen. Daarom is het misschien zo moeilijk voor mensen om *ageism* te herkennen als discriminerend. Spreken over een oud mannetje of oud vrouwtje of schattige oudjes wordt niet als kleinerend gezien, maar als een vorm van vertedering voor ouderen. Hetzelfde mechanisme is zichtbaar in de zwarte piet discussie. We houden van zwarte piet, hoe kan zwarte piet dan racistisch zijn?

Hoewel men uit het voorgaande hoofdstuk zou kunnen concluderen dat *ageism* vooral ingebed is in de laatmoderniteit is *ageism* op zichzelf geen exclusief symptoom van de laatmoderniteit. Historisch onderzoek van zowel Cole als de Beauvoir laat zien dat het voorkomt in bijna alle culturen door de eeuwen heen (Cole, 1992; de Beauvoir, 1985). Wat wel typerend is voor de laatmoderne tijd is de vorm en de mate waarin die *ageist* opvattingen onderdeel zijn van de

hedendaagse cultuur, mede door de eerder besproken overheersende jeugdcultuur en *anti-ageing* industrie.

Maar niet alleen de buitenwereld waarin ouderen zich bevinden is *ageist*. Molly Andrews concludeert op basis van haar onderzoek dat ouderen zelf ook *ageist* kunnen zijn (Andrews, 2012). Deze uitkomst klinkt bevreemdend, omdat dit betekent dat ouderen andere ouderen discrimineren op kenmerken waarop zij zelf worden gediscrimineerd, maar dit is geen onbekend fenomeen voor groepen die een minderheidspositie hebben in de samenleving. Simone de Beauvoir ziet dit verschijnsel als de uitkomst van een levenslange socialisatie waardoor negatieve betekenissen van ouderdom geïnternaliseerd zijn (de Beauvoir, 1985).

Het *ageism* van ouderen hoeft zich niet te beperken tot andere ouderen, maar kan ook op het zelf gericht zijn. Andrews ziet bijvoorbeeld in haar onderzoeken veelvuldig dat oude vrouwen cultureel *ageism* internaliseren tot zelfhaat. Vrouwen verafschuwen dan aspecten van zichzelf die als oud worden gekenmerkt, zoals voorbeeld hun lichaam of hun chronologische leeftijd (Andrews, 1999). Volgens Bytheway en de Beauvoir ligt de oorzaak hiervan in een zichzelf bevestigende spiraal van zelfhaat, die ontstaat door de angst voor ouderdom die we vanaf een jonge leeftijd meekrijgen (Bytheway, 2011; de Beauvoir, 1985).

Behalve tot zelfhaat kan *ageism* bij ouderen zelf ook leiden tot een distantiëring van wat oud is aan henzelf of andere ouderen. Distantiëren van negatieve kenmerken die worden toegekend door cultuur is iets wat in algemene zin veelvuldig naar voren komt in onderzoeken naar discriminatie bij onderdrukte groepen. De leden van de onderdrukte groep proberen zich dan te distantiëren van hun eigen groep en trachten door te gaan voor leden van een andere groep. Ouderen doen dit door zich te distantiëren van andere ouderen door hiërarchieën aan te brengen op basis van leeftijd, mate van invaliditeit en zichtbaarheid van ouderdomskenmerken (Andrews, 2012). Zo kan iemand die lichamelijke ouderdomsgebreken kent zich erop laten voorstaan dat ‘de geest tenminste nog goed werkt’. Daarmee distantieert zij zich van andere ouderen die behalve lichamelijke ook geestelijke achteruitgang vertonen, en uit zich daarmee (impliciet) *ageist* over haar leeftijdsgenoten.

Westerhof en Tulle benoemen de hierboven besproken distantiëring als leeftijdsontkenning en classificeren dit als een vorm van *age-resistance* oftewel verzet tegen ouderdom. Westerhof en Tulle trekken aan de hand van een overzichtsstudie de conclusie dat dit zowel een ervaring als

een strategie kan zijn (Westerhof & Tulle, 2007). Zij beschrijven bij leeftijdsontkenning als ervaring dat mensen zich jonger voelen dan hun feitelijke chronologische leeftijd. Uit onderzoek komt niet alleen naar voren dat dit cumulatief toeneemt bij voortschrijdende chronologische leeftijd, maar wordt er ook een genderverschil zichtbaar. In verschillende onderzoeken voelen mannen zich gemiddeld 26 jaar jonger dan hun chronologische leeftijd en vrouwen 19 jaar. Middels leeftijdsontkenning als strategie proberen ouderen zich te distantiëren van andere ouderen om de associatie met competentieverlies te voorkomen. Een interessante observatie van Tulle en Westerhof is dat in verschillende onderzoeken naar voren komt dat naarmate de gezondheid slechter is, het moeilijker lijkt te zijn voor ouderen om zich te distantiëren van ouderdom (Westerhof & Tulle, 2007).

Westerhof en Tulle merken daarnaast op dat verschillende auteurs het distantiëren van ouderdom interpreteren als strategieën om zich te verzetten tegen de machteloosheid die ontstaat door fysieke beperkingen en het leven in woonzorgcentra. Ouderen zouden zich dan distantiëren als een manier om het instellingsleven te hanteren (Westerhof & Tulle, 2007). Westerhof en Tulle gaan hier helaas niet verder op in. Echter de eerder besproken theorie van Goffman (1961) en de bevindingen van Twigg (2007) over de invloed van het instituut op de ervaring van ouderdom laten een soortgelijk beeld zien. Daaruit bleek dat de institutionalisering, waar afhankelijk worden onontkoombaar is, een negatieve bijdrage kan leveren aan hoe mensen het wonen in een woonzorginstelling ervaren.

3.5 Het oude vrouwenlichaam: culturele betekenisgeving

Uit de voorgaande paragrafen kwam naar voren dat de begrippen ouderen en ouderdom over het algemeen negatief generaliserend worden begrepen en gebruikt, terwijl er natuurlijk sprake is van een grote diversiteit binnen een zo grote groep mensen. Er valt onderscheid te maken op basis van sociaaleconomische klasse, gezondheid, gender, etniciteit, chronologische leeftijd enzovoorts. Maar ook ieders unieke levensverhaal speelt een rol in de wijze waarop iemand ouderdom ervaart en van betekenis voorziet. Gezien de focus van de probleemstelling van dit onderzoek op oudere vrouwen zal in deze paragraaf ingezoomd worden op de culturele betekenisgeving en ervaringsaspecten van het oude vrouwenlichaam.

Lichamen hebben zowel een fysieke realiteit als een ervaringsdimensie die beiden van betekenis worden voorzien, door de externe wereld en de mens zelf (Calasanti, 2005). Het is vooral in de

fysieke realiteit dat de oude lichamen door de externe wereld van stereotyperingen worden voorzien die voort komen uit de narratieven. Deze stereotyperingen zorgen niet alleen voor een negatie van de eigen unieke ervaringsdimensie van mensen zelf, maar kleuren de eigen persoonlijke ervaring ook in met externe betekenisgeving vanuit deze stereotyperingen. Het oude vrouwenlichaam is daarmee continu het object van genderspecifieke betekenisgeving (de Beauvoir, 1965). De ouderdom en het vrouwelijke van het lichaam worden voorzien van de specifieke betekenissen die samenhangen met zowel het ouderdomsaspect als het vrouwelijke aspect. In het komende hoofdstuk vier zullen we zien dat betekenissen die aan ouderdom en geslacht worden toegekend vaak met elkaar verweven zijn. Het oude vrouwelijke lichaam heeft daarmee haar eigen performativiteit, om met Judith Butler te spreken of eigen fysieke representaties in de woorden van Simon Biggs.

Als ouderdom vanuit een genderperspectief wordt bekeken valt op dat er verschillen zijn in de wijze waarop ouderdom en ouderdomskenmerken bij mannen en vrouwen door de cultuur worden gewaardeerd. Meerdere auteurs benoemen dat de fysieke tekenen van ouderdom bij vrouwen harder negatief worden beoordeeld dan bij mannen. Mannen worden beoordeeld op de mate van vitaliteit en vrouwen op het uiterlijk en dus de uiterlijke tekenen van ouderdom (Calasanti, 2005; Hurd Clark, 2001; Twigg, 2004). Een kale oude vrouw met nog wat plukjes haar bijvoorbeeld wordt heel anders beoordeeld dan een even oude man met dezelfde hoeveelheid haar.

Naast de observatie dat vrouwen anders worden beoordeeld op ouderdomskenmerken worden volgens Calasanti vrouwen eerder dan mannen op basis van hun uiterlijke verschijning als oud betiteld. Calasanti bestempelt de gevolgen hiervan voor vrouwen als ingrijpender dan voor mannen. Volgens haar ondervinden vrouwen naarmate hun uiterlijk minder voldoet aan de maatschappelijke normen van schoonheid en aantrekkelijkheid meer negatieve sociale gevolgen van de zichtbare ouderdomsteken. Als gevolg hiervan noemt zij een vermindering van de sociale waarde en positie van de vrouw. Calasanti wijt deze afname aan de Westerse maatschappelijke normen voor schoonheid en aantrekkelijkheid van vrouwen, waarbij het uiterlijk van vrouwen een groot deel van hun sociale kapitaal uitmaakt (Calasanti, 2005). Hurd Clark onderschrijft de verslechtering van de sociale positie naarmate vrouwen verouderen vanuit het idee dat de fysieke aantrekkelijkheid van vrouwen als toets punt geldt voor vrouwelijkheid in de Westerse cultuur (Hurd Clark, 2001). Vanuit een feministisch blik is de verslechtering van de

positie van in het bijzonder oude vrouwen dan ook een logisch uitvloeisel van de genderstereotyperingen in de Westerse samenleving.

De culturele betekenissen die worden toegekend aan het oudere vrouwenlichaam kunnen ook worden geïnterpreteerd in termen van de eerder besproken dominante culturele narratieven.

Hierbij is verschil zichtbaar in hoe het vrouwenlichaam in de derde leeftijd en in de vierde leeftijd wordt gezien. Het huidige ideaal voor een oude vrouw in de derde leeftijd in de huidige

Westerse Cultuur is volgens Calasanti, Slevin en King: een slanke vrouw met discrete seksualiteit en onafhankelijkheid. Falen in dit ideaal wordt gezien als 'jezelf laten gaan'. Dit wordt getypeerd als een persoonlijk falen (Calasanti, Slevin, & King, 2006; Calasanti t., 2005).

Een achterliggende betekenis in deze boodschap is dat zichtbare lichamelijke aftakeling een teken van luiheid is en dat ouderdomsverschijnselen een vrouw niet alleen minder aantrekkelijk maken, maar eveneens dat het een persoonlijk probleem is, dat men moet en kan voorkomen (Coupland, 2009). Dit perspectief van veroudering lijkt direct plaatsbaar in het eerder besproken narratief van ouderdom als persoonlijk falen.

Als men kijkt naar culturele betekenisgeving aan het oude vrouwenlichaam in de vierde leeftijd wordt andere betekenisgeving dominant. De nadruk komt meer te liggen op het medische en het disfunctie narratief, waarbij de aandacht uitgaat naar de gezondheid en het functioneren van het lichaam, en het uiterlijk of de aantrekkelijkheid minder belangrijk wordt gevonden. Twigg heeft in haar onderzoek de morele codes van de maatschappij onderzocht die oudere vrouwen voorschrijven hoe zij met hun lichaam om moeten gaan en hun lichaam moeten presenteren, toegespitst op kleding. Zij focust hierbij expliciet op de genderspecten die in de vierde leeftijd een rol spelen (Twigg, 2007). Uit haar onderzoek komt het interessante punt naar voren dat in de vierde leeftijd het vrouwelijke lichaam onzichtbaar wordt, omdat het niet langer aantrekkelijk is, en tegelijkertijd hyper zichtbaar omdat het buiten de norm van jeugd en schoonheid valt (Twigg, 2004). Hier wordt later in hoofdstuk 4 op terug gekomen.

De culturele betekenissen die naar voren komen in de literatuur lijken vooral te wijzen op de dominantie van het medische narratief waarin de onontkoombaarheid van de ingetreden ouderdom als een verloren strijd op de voorgrond staat.

Calasanti, Slevin en King expliciteren verscheidene negatieve culturele betekenissen over oude vrouwen en hun lichaam in de vierde leeftijd:

- Een oud vrouwelijk lichaam is een onaantrekkelijk lichaam
- Oude vrouwen zijn ongelukkig
- Oude vrouwen zijn niet actief en dus minder waardevol
- Oude vrouwen zijn nutteloos
- Oude vrouwen zijn tragisch (Calasanti, Slevin, & King, 2006)

Positieve culturele betekenissen over oude vrouwen in de vierde leeftijd zijn nergens in dezelfde mate naar voren gekomen in de bestudeerde literatuur als negatieve betekenissen. Een blik om ons heen vertelt echter dat er wel degelijk positieve betekenissen zijn. De oude vrouw als liefdevolle oma, de oude wijze vrouw, zijn positieve stereotypingen binnen de Westerse cultuur. Maar het is onduidelijk in hoeverre deze ook gelden voor vrouwen in de vierde leeftijd. Twigg bekritiseert de gerontologie om de negatieve beeldvorming die blijft voort bestaan in hedendaags onderzoek. Twigg suggereert in navolging van Diane Gibson dat de gerontologie faalt om de positieve krachten van ouder worden bij vrouwen te zien omdat ook gerontologie uitgaat van de negatieve culturele stereotypingen (Twigg, 2004).

Twigg ziet het gebrek aan onderzoek dat zich focust op vrouwen in de vierde leeftijd als typisch voor de stereotypering van het oude vrouwelijke lichaam in de vierde leeftijd als seksloos. Deze seksloosheid zorgt niet alleen voor een onzichtbaarheid van vrouwen in de vierde leeftijd in de maatschappij, maar dus ook in wetenschappelijk onderzoek (Twigg, 2004). Anders gezegd: de culturele stereotypering van vrouwenlichamen in de vierde leeftijd als niet langer 'vrouwelijk' naar de maatstaven van wat succesvolle vrouwelijkheid is, zorgt voor een onzichtbaarheid van vrouwen in de vierde leeftijd. Vrouwen in de vierde leeftijd lijken niet meer mee te tellen als vrouw. Deze onzichtbaarheid of seksloosheid gaat zo ver, dat deze groep zelfs verdwijnt op de radar van feministisch gerontologisch onderzoek.

Recapitulatie en Reflectie hoofdstuk 3

Samenvattend kan ik stellen dat het in de culturele betekenisgeving aan het vrouwenlichaam in de vierde leeftijd uitsluitend nog om het fysieke verval van het lichaam lijkt te draaien. Aspecten die in de betekenisgeving voor het vrouwenlichaam in de derde leeftijd een rol spelen, zoals een esthetisch aspect, vallen voor de vrouwen in de vierde leeftijd weg.

Er lijkt een onzichtbaarheid op te treden. Als er over vrouwen in de vierde leeftijd wordt gesproken is dit praktisch altijd medisch of met medelijden. Dit is niet alleen zo in wetenschappelijk onderzoek, maar ook zoals eerder besproken in de media en politiek (Westerhof & Tulle, 2007). Berichtgeving en onderzoek gaan beide vaak over misstanden, eenzaamheid, dementie en pesten. In het algemeen laten de negatieve narratieven en culturele stereotypelingen weinig ruimte voor unieke verhalen van individuele ouderdomservaringen. Het gevolg van de culturele invulling van ouderdom in de Westerse cultuur wordt kernachtig samengevat door Coupland. Volgens haar wordt ouderdom vooral vanuit verval en gebrek gedefinieerd (Coupland, 2009). Men zou kunnen zeggen dat de aftakeling van het lichaam en toenemende kwetsbaarheid meer ruimte innemen naarmate de invaliditeit vordert. Anders gezegd, de veroudering komt steeds meer op de voorgrond te staan in de identiteit van vrouwen en de vrouw zelf lijkt gedefinieerd te worden de context op basis van haar oude lichaam. Wat verder opvalt in de bespreking van betekenissen van ouderdom en oude vrouwen in het bijzonder is dat het culturele idee dat oude lichamen en vrouwenlichamen in het bijzonder per definitie onaantrekkelijk zijn nauwelijks bevraagd lijkt te worden. Ons hedendaags discours over ouderdom komt dit aspect niet of nauwelijks aan de orde. In de bestudeerde literatuur bevragen auteurs de rechtvaardigheid van de positie van ouderen en oude vrouwen in het bijzonder, onderzoeken ze de mechanismes die ten grondslag liggen aan onze houding en maken ze het impliciete *ageism* dat onze cultuur doordrenkt zichtbaar, maar het idee dat een oud vrouwenlichaam onaantrekkelijk is, lijkt in ons hedendaags discours een feit dat niet ter discussie staat.

4 De ervaring van het oude lichaam

“Als ik in de spiegel kijk, herken ik mezelf niet”

Uitspraak van oude vrouw tijdens mijn stage

In de voorgaande hoofdstukken is eerst de dagelijkse context waarin sommige ouderen leven geschetst, in het bijzonder de context van het woonzorgcentrum wat onderdeel is van deze scriptie. Ook is de culturele betekenisgeving vanuit de Westerse cultuur rondom ouderdom en in het bijzonder voor oude vrouwen verkend. In dit hoofdstuk zal verder worden ingegaan op de ervaring van ouderen, in het bijzonder oudere vrouwen, met hun ouder wordende lichaam.

Tijdens mijn stage als humanistisch geestelijk raadvrouw kwam in gesprekken met ouderen veelvuldig naar voren dat zij een verschil ervoeren tussen hun ‘binnen- en buitenkant’. Soms werd die scheiding getypeerd als een scheiding tussen innerlijk en uiterlijk, soms als scheiding tussen lichaam en geest. Zoals uit het citaat aan het begin van dit hoofdstuk blijkt, associeerden veel vrouwen hun innerlijk als hun ‘echte’ zelf, en voelden ze vervreemding of scheiding ten opzichte van hun (ouder wordende) lichaam. Deze scheidingservaring is door meerdere auteurs beschreven in de literatuur en komt daarbij naar voren als een kernervaring van de oudere mens. In dit hoofdstuk zullen er eerst enkele theoretisch verschillende perspectieven vanuit filosofie, sociologie en psychologie weergegeven worden die ingaan op de scheidingservaring bij ouderen. Vervolgens zal de scheidingservaring verder geduid worden aan de hand van empirisch onderzoek. Daarna zal de *mask of ageing* theorie uitgebreid worden besproken als een vorm van de scheidingservaring die veel wordt besproken in de gerontologie. Na deze besprekingen zal aan de hand van empirische onderzoeken naar vrouwen in de vierde leeftijd in worden gegaan op twee andere ervaringen, respectievelijk de spiegel- en de onzichtbaarheidservaring. Deze twee ervaringen worden apart besproken omdat deze in tegenstelling tot de eerder besproken ervaringen enkel lijken voor te komen bij vrouwen in de vierde leeftijd.

Een opmerking vooraf is hierbij van belang. De begrippen ‘zelf’ en ‘geest’ zijn filosofisch complex uitgedacht en er bestaan vele verschillende definities van die te ver voeren om hier te bespreken. Net als de meeste auteurs die hier besproken zullen worden hanteer ik als opvatting van het ‘zelf’ datgene wat mensen als hun ‘ik’ ervaren. De besproken auteurs volgend wordt dit afwisselend als zelf, *Self*, ik of geest aangeduid.

4.1 Verschillende perspectieven op de scheidingservaring

De al eerder besproken filosofe Simone de Beauvoir benadert de scheidingservaring vanuit een psychologisch existentieel oogpunt. Zoals eerder naar voren kwam in de bespreking van haar werk *De ouderdom, Maatschappelijke situatie van bejaarden en persoonlijke zingeving in de laatste levensfase* (1985) gaat zij hierbij uit van een cultuur die ouderdom als overwegend negatief bestempelt. Door middel van levenslange socialisatie wordt de negatieve typering van ouderdom in de cultuur geïnternaliseerd. Het gevolg is dat de persoon het 'ouder wordende' deel van zichzelf als iets aparts ziet, wat niet bij het ervaren zelf past. Het deel dat als oud is bestempeld vanuit de cultuur wordt vervolgens door de oudere buiten het ervaren zelf geplaatst. Het deel dat 'oud' is kan immers geen onderdeel zijn van wat de oudere als 'zelf' ervaart, omdat het oude voor hem/haar negatief is en niet strookt met de ervaring van zichzelf. Dit 'aparte' deel wordt dan als 'ander' ervaren.

De Beauvoir plaatst de oorsprong van deze ervaring niet zozeer in de ervaring van ouderdom, maar in de context van hoe wij als mens heden en toekomst ervaren in onze cultuur. Volgens de Beauvoir zijn mensen, jongvolwassenen in het bijzonder, niet in staat om een continuïteit te zien tussen hun actuele zelf en een zelf in de toekomst. Het idee van zelf oud zijn blijft hierdoor wezensvreemd voor de mens. Op deze wijze beschreven is het onvermogen om een continuïteit te zien tussen het actuele en een toekomstig zelf een deels existentieel-psychologisch mechanisme. Dit mechanisme leidt tot een innerlijk conflict met de scheidingservaring tot gevolg. Het onvermogen om het oude toekomstige zelf uiteindelijk te integreren in het actuele zelf als men 'oud' is wijt de Beauvoir aan de negatieve betekenisgeving van oud binnen de Beauvoir, 1985).

Westerhof en Tulle (2007) benaderen de ervaren splitsing vanuit een sociologisch en psychologisch perspectief. Zij beschrijven de scheidingservaring van ouderen voornamelijk als een gevolg van ontologische onzekerheid. Deze ontologische onzekerheid oftewel bestaansonzekerheid start vanuit een confrontatie met de eigen sterfelijkheid. Het ontstaan van de ontologische onzekerheid bij ouderen komt volgens Westerhof en Tulle voort uit de lichamelijke veranderingen tijdens de ouderdom. Door lichamelijke veroudering worden mensen geconfronteerd met de eindigheid van hun eigen lichaam. Deze confrontatie forceert een discrepantie tussen het lichaam en de geest (Westerhof & Tulle, 2007).

Volgens Westerhof en Tulle doen mensen op verschillende manieren pogingen om het gevoel van ontologische zekerheid te herstellen. Bijvoorbeeld door de aftakeling van het lichaam zo lang mogelijk af te houden met behulp van producten geleverd door de *anti-ageing* industrie zoals anti-rimpelcrème, Viagra etc... Daarnaast kunnen mensen ook via psychische mechanismes afstand te creëren tussen het zelf en het oude lichaam (Westerhof & Tulle, 2007). In tegenstelling tot de Beauvoir zien Westerhof en Tulle de oorzaak van de splitsing pas ontstaan in de ouderdom en situeren zij deze in het proces van ouder worden zelf. De discrepantie is voor hen immers het gevolg van de confrontatie met het eigen ouder wordende lichaam. Voordat deze confrontatie plaatsvindt, is er geen noodzaak om het zelf leeftijdsloos te maken. Wat opvalt in de visie van Westerhof en Tulle is dat, in tegenstelling tot de meeste auteurs die besproken (gaan) worden, de rol van cultuur nauwelijks tot geen invloed lijkt te hebben op het ontstaan van de scheidingservaring.

Twee auteurs die de scheidingservaring vanuit een sociologisch perspectief benaderen en daarbij voornamelijk het accent leggen op cultuur zijn Peter Öberg en Stephen Katz. Peter Öberg ziet de scheidingservaring als direct gevolg van het premoderne Platoons-Christelijke denken in de Westerse cultuur die uitgaat van een scheiding tussen lichaam en geest. Stephen Katz echter plaatst de oorzaken van de scheidingservaring juist specifiek binnen de laatmoderniteit.

Öberg's redentatie is als volgt samen te vatten. Vanuit het Platoons denken is de geest de essentie van de mens. Het lichaam is slechts een tijdelijk voertuig, dat met al zijn fysieke verlangens en noden de mens kan afleiden van het geestelijke, dat wordt gezien als bron van het goede. De Christelijke traditie voegt met de leer van de erfzonde het idee toe dat het lichaam een bron is van de zondigheid van de mens. De scheiding tussen lichaam en geest is binnen de Platoons-Christelijke denktraditie een gegeven. Het lichaam is enkel het eindige omhulsel voor de onsterfelijke geest (Öberg, 1996). Vanuit dit perspectief is de scheidingservaring dus te allen tijde aanwezig in de ervaring van de mens, in elk geval in de Westerse cultuur. Wat er verandert in de ouderdom ten opzichte van de voorgaande levensfasen is dat met de aftakeling van het lichaam de eindigheid van het fysieke leven op de voorgrond komt te staan.

Katz echter plaatst de oorzaken van de splitsingservaring juist in de context van de laatmoderniteit. Hij ziet de ervaring als een directe uitkomst van een culturele conditionering, waarbij mensen geconditioneerd worden om ouderdomsteken als negatief te zien.

We herkennen in deze visie de negatieve culturele betekenisgeving aan ouder worden die besproken is in hoofdstuk drie. Deze culturele conditionering en de er mee samenhangende internalisering van negatieve beeldvorming komt volgens Katz voor het overgrote gedeelte voort vanuit de *anti-ageing* industrie en hedendaagse consumeercultuur die gericht is op jeugd en activiteit. Katz ziet de *anti-ageing* industrie en hedendaagse consumeercultuur niet alleen als typisch voor de laatmoderne context, maar ook als dominante aanjagers in de betekenisgeving rondom ouderdom. Het gevolg van de negatieve conditionering is een scheiding van de mens tussen de eigen subjectieve ervaring van het zelf en een negatief geconditioneerd denken over het oude lichaam (Katz, 2010).

In de schets die Katz maakt van de oorzaak die ten grondslag ligt aan de scheidingservaring gaat hij dus evenals de Beauvoir uit van een negatieve culturele context. Deze negatieve culturele context bouwt gedurende een mensenleven als het ware toe naar een scheidingservaring op late leeftijd. Het verschil met de Beauvoir is dat Katz de scheidingservaring in zijn geheel wijt aan de negatieve invloed vanuit de cultuur. Vanuit Katz geredeneerd is het zo dat als deze invloed zou worden weggehaald er geen scheidingservaring zou zijn.

Deze redenering is tegenovergesteld aan de visie van Peter Öberg. Öberg plaatst de scheidingservaring als het ware op een diepere historische culturele laag, die inherent is aan de Westerse manier van denken, die los bestaat van de (laat) moderne invloeden zoals beschreven bij de andere besproken auteurs, zoals de *anti-ageing* industrie en jeugd- en consumeercultuur. De besproken auteurs schetsen dus vanuit filosofische en sociologische invalshoeken verschillende oorzaken en invullingen voor wat ik aangemerkt heb als de scheidingservaring die typerend voor ouderen zou zijn.

Wanneer ik de besproken filosofische en sociologische visies echter vergelijk met empirisch onderzoek naar de scheidingservaring ontstaat er een ander beeld. Zo blijkt bijvoorbeeld in de rapportage van ervaringen door onderzoekers dat er niet alleen sprake is van een scheiding tussen lichaam en geest, maar ook van een conflict tussen verschillende aspecten in het zelf. Hieronder zal aan de hand van enkele relevante empirische onderzoeken geprobeerd worden om deze

verschillen tussen de filosofische/sociologische interpretaties en de uitkomsten van empirisch onderzoek over de scheidingservaring verder te duiden.

Kaufman heeft empirisch onderzoek gedaan naar de scheidingservaring en benoemt naar aanleiding van de uitkomsten hiervan de scheidingservaring als *The Ageless Self* of leeftijdsloos zelf. Op basis van haar onderzoek wordt volgens Kaufman het zelf geconstitueerd door persoonlijke ervaringen die structurele bronnen van zin en waarden vormen. Deze persoonlijke ervaringen worden in een continu proces geïntegreerd tot een idee van een zelf (Kaufman, 1986). Zij poneert aan de hand van haar onderzoek dat chronologische leeftijd klaarblijkelijk op geen enkele wijze gerelateerd is aan het zelf, en dat het continuïteitsgevoel van het zelf sterker is dan de lichamelijke ervaring van oud zijn.

Kaufman's studie weerspreekt daarmee de stelling van Westerhof en Tulle, dat lichamelijke veroudering de veroorzaker van ontologische onzekerheid zou zijn (Westerhof & Tulle, 2007). Daarnaast ondersteunt Kaufman's studie ook de stelling van De Beauvoir niet, die sprak van een onoverbrugbare scheiding tussen een actueel zelf en een toekomstig zelf. (Kaufman, 1986). Een reden waarom Kaufman's uitkomsten mogelijk niet overeenstemmen met de eerder besproken filosofische en sociologische visies is haar definitie van het zelf. In haar concept van zelf wordt het zelf geconstrueerd aan de hand van eigen persoonlijke ervaringen die bronnen van zin en waarden vormen. In tegenstelling tot de eerder besproken auteurs meent Kaufman dat er sprake is van minimale beïnvloeding door culturele betekenissen en zeker niet van culturele conditionering. Het zelf is vanuit haar visie redelijk onaangedaan door culturele stereotypingen en waarborgt juist continuïteit in de identiteit van de mens.

Haar definitie van het zelf is zichtbaar van invloed op haar interpretatie van haar data. In Kaufmans optiek heeft de lichamelijke veroudering geen invloed op het zelf, omdat lichamelijke veroudering en de reacties daarop vanuit de externe wereld geen deel uitmaken van de constructie van zelf. Zij geeft dan, niet verrassend, ook aan een ervaring van continuïteit in de identiteit van ouderen waar te nemen in haar observaties en interviews. Dit ondanks de veranderingen in het lichaam en sociale positie die haar respondenten rapporteren (Kaufman, 1986).

In recenter empirisch onderzoek neemt Andrews, evenals Kaufman, continuïteit waar op het gebied van identiteit in de ervaring van het ouder worden. De continuïteitservaring van het zelf in

een veranderend lichaam zoals de respondenten in beide onderzoeken rapporteren lijken op elkaar, maar worden anders geïnterpreteerd door de onderzoeksters. Andrews zet vraagtekens bij de positieve interpretatie van de leeftijdsloosheids-ervaring zoals Kaufman die beschrijft. Andrews interpreteert ten eerste haar empirische interviewdata juist vanuit het uitgangspunt dat het lichaam verandert en invloed heeft op het zelf. Zij doet dit vanuit de notie dat de mens probeert om de ervaring van het veranderende lichaam buiten de deur te houden. Volgens Andrews probeert de mens deze ervaring buiten het zelf te houden omdat een veranderd lichaam voor veel mensen impliceert dat ons zelf dan negatief verandert (Andrews, 2012). Volgens haar ligt deze negatieve implicatie in de negatieve culturele betekenissen van ouderdom. Andrews veronderstelt evenals de Beauvoir en Katz een negatieve culturele context rond ouderdom die een negatieve invloed heeft op de eigen relatie van ouderen met lichamelijke veroudering. Andrews deelt de vooronderstelling van Simone de Beauvoir dat de oorzaak hiervan ligt in de levenslange negatieve socialisatie ten opzichte van ouderdom.

Hoewel Andrews dus wel dezelfde leeftijdsloosheids-ervaring waarneemt bij haar respondenten, interpreteert zij het idee van een leeftijdsloos zelf, tegengesteld aan Kaufman, als een strategie van ouderen om de negatieve culturele context rondom ouderdom te hanteren. Het idee van een leeftijdsloos zelf fungeert in de optiek van Andrews dus juist als bescherming tegen de negatieve betekenisgeving die samenhangen met veroudering. Zij ziet dit in tegenstelling tot Kaufman niet zozeer als een natuurlijke staat van zijn die onderdeel is van een positieve identiteit.

Andrews ziet het idee van een onaantastbaar *Ageless Self*, zoals Kaufman dat uitlegt, niet alleen als negatief, maar plaatst het ook binnen het paradoxale denken over ouderdom in de Westerse cultuur. Zij stelt dat de uitleg van Kaufman een voorbeeld is van hoe 'goed ouder worden' in de Westerse cultuur juist een ouder worden of oud zijn is waarin het oud zijn zelf is geminimaliseerd. Volgens Andrews is de ervaring van een leeftijdsloos zelf juist een uiting van *ageism* omdat het geen waarde toekent aan de jaren die vooraf gaan aan een hoge leeftijd, waarin veel levenservaring werd opgebouwd (Andrews, 1999).

Hoewel de eerder beschreven onderzoeken een scheidingservaring in kaart hebben gebracht bij ouderen die de meeste auteurs specifiek plaatsen binnen de negatieve cultuur rond ouderdom, is in de theorie van Öberg echter de scheidingservaring onderdeel van het gehele mensenleven. Zijn theorie onderschrijft, ongeacht of de scheidingservaring gesitueerd wordt in de gehele levensloop of specifiek in de ouderdom, dat er sprake is van een negatie van het oude lichaam in onze

Westerse cultuur en dat dit gevolgen heeft voor de relatie van mensen met hun oude lichaam. Van hieruit kan beargumenteerd worden dat deze scheiding zelf onderdeel van onze cultuur is, ongeacht leeftijd (Öberg, 1996).

Vanuit de voorgaande besproken theorieën en empirische onderzoeken is zichtbaar dat verschillende theoretische en empirische perspectieven mogelijk zijn om de besproken scheidingservaring te interpreteren. In de volgende paragraaf zal verder ingegaan worden op specifieke theorievorming over de manier waarop ouderen de scheidingservaring kunnen hanteren.

4.1.1 The mask of ageing

In de voorgaande paragraaf kwam naar voren dat de scheidingservaring tussen lichaam en geest of zelf een veelvoorkomende ervaring is bij ouderen in de Westerse cultuur en dat er verschillende interpretaties bestaan van de scheidingservaring. In deze paragraaf kijk ik naar de implicaties van de scheidingservaring voor ouderen vanuit respectievelijk de theorie van Featherstone, Hepworth en Turner (1991) over de *mask of ageing*, vanuit kritiek op deze theorie door Simon Biggs (1999) en vanuit relevant empirisch onderzoek van Julia Twigg (2007). Wat deze auteurs gemeen hebben is hun suggestie dat ouderen op negatieve culturele beeldvorming reageren met het al dan niet bewust maskeren van zichzelf. Dit fenomeen wordt ook wel aangeduid als *mask of ageing*. Het gebeurt bijvoorbeeld door hun uiterlijke verschijning aan te passen aan gangbare beeldvorming over ouderen. In het artikel *The body, social process and cultural theory* (1991) introduceerden Featherstone, Hepworth en Turner het begrip *mask of ageing* voor het eerst. Deze term is na verloop van tijd gangbaar geworden binnen gerontologisch onderzoek en wordt in verschillende invullingen gebruikt. Centraal in de originele theorie over een *mask of ageing* staat de individuele worsteling om een balans te behouden tussen externe stereotyperingen voor *age-appropriate* gedrag en verschijningen en de subjectieve ervaring van het zelf (Featherstone, Hepworth, & Turner, 1991). In gerontologische studies die gebruikmaken van de term *mask of ageing* kan er zowel een ervaring als een strategie mee worden aangeduid;

- Als ervaring beschrijft de term de beleving dat het oude uiterlijk voor de betrokkene een jeugdig of tijdloos zelf maskeert. Ouderdom wordt dan gezien als masker waarin men het ‘werkelijke’ zelf niet meer herkent en waar men zich bovendien in sommige gevallen achter ‘opgesloten’ voelt (Bytheway, 2011; Bytheway & Johnson, 1998).

- Als strategie beschrijft de term *mask of ageing* een handeling waarbij sommige ouderen zelf actief hun leeftijd proberen te maskeren door kleding, gedrag en cosmetische ingrepen (Bytheway, 2011; Bytheway & Johnson, 1998).

Het verschil met de scheidingservaring zoals die als een scheiding tussen lichaam en geest naar voren kwam in de vorige paragraaf lijkt op het eerste oog te bestaan uit twee aspecten.

- Ten eerste vormt het lichaam een barrière die het zelf maskeert ten opzichte van de omgeving.
- Ten tweede is er sprake van actief omgaan met de scheiding door de oudere zelf. De oudere is dan sociale actor die de scheiding gebruikt als masker.

Voor de *mask of ageing*-ervaring zien Featherstone, Hepworth en Turner (1991) twee onderliggende oorzaken. Ten eerste zien zij de afstand tussen de uiterlijke verschijning en de persoonlijke identiteit toenemen bij het ouder worden. Zowel het lichaam als de persoonlijke identiteit worden naarmate de mens ouder wordt bewuster ervaren, en hierdoor neemt de ervaren afstand tussen de eigen lichamelijke verschijning (het masker) en het ervaren zelf toe. Dit kan gezien worden als een bevestiging van de theorie van Kaufman over het leeftijdsloze zelf. Ten tweede suggereren Featherstone, Hepworth en Turner in hun theorie, dat deze ervaring samenhangt met een tekort in het postmoderne vocabulaire voor ouderdom. Volgens hen beperkt het beschikbare vocabulaire ouderen in het woorden geven aan hun eigen rijke ervaring van ouder worden, en voelen ouderen zich opgesloten binnen de huidige stereotypingen, die functioneren als een masker.

Belangrijk is dat Featherstone, Hepworth en Turner suggereren dat de *mask of ageing* eigen is aan de cohorten die nu oud zijn. Zij zien de *mask of ageing* als iets dat typisch is voor de Westerse cultuur in dit tijdsgewricht. Zij nemen aan dat er een andere invulling van ouderdom zal ontstaan in de toekomst. Zij gaan er vanuit dat er door technische vooruitgang een structurele fysieke verbetering zal optreden in het ouder worden. Zij stellen dat hierdoor ook het vocabulaire en de representaties van ouderdom in de cultuur ten positieve veranderen, en daarmee zal naar hun verwachting ook de *mask of ageing*-ervaring ten positieve veranderen (Featherstone, Hepworth, & Turner, 1991).

Een kritische eigen noot bij deze laatste de suggestie uit de analyse van Featherstone, Hepworth en Turner is op zijn plaats. Hoewel is er een sterke invloed zichtbaar is van modern

voortgangdenken kan men zich afvragen of het reëel is te veronderstellen dat de ervaring van het ouder worden er uiteindelijk zó drastisch door zal veranderen. Enerzijds is juist in de laatmoderniteit gebleken dat technologische en medische vooruitgang op veel gebieden niet de verbetering heeft geïntroduceerd waar men op hoopte. Maar anderzijds zijn er ook medische ontwikkelingen die wél culturele veranderingen in gang hebben gezet. Een voorbeeld is ‘de pil’ als anticonceptie voor vrouwen, die mede bijdroeg aan de seksuele emancipatie van vrouwen, doordat zij meer controle kregen over hun eigen biologie, wat mede de omgang met seksualiteit van vrouwen blijvend heeft veranderd. Het blijft de vraag of er voor ouderdom ook een dergelijk ontwikkeling mogelijk is.

Hoewel de terminologie van Featherstone, Hepworth en Turner gangbaar is geworden binnen de gerontologie, is hun beschrijving niet geheel zonder kritiek gebleven. Aan de hand van de kritieken op hun conceptualisatie zal hieronder dieper worden ingegaan op de *mask of ageing*, in het bijzonder als strategie.

Een veelgenoemd punt van kritiek is dat Featherstone, Hepworth en Turner zich te veel richten op het oude lichaam en eigenaars van dat lichaam als ontvanger van negatieve betekenisgeving. Zij zouden te weinig rekening houden met de diepgewortelde negatieve betekenisgeving zelf in onze cultuur op meerdere aspecten van ouderdom. Andere auteurs zien dan ook een blijvende situatie die de *mask of ageing*-ervaring in stand houdt, en een noodzaak voor ouderen om zich te ‘maskeren’ als verdediging (Öberg, 1996) en verzet (Biggs, 1999; Hurd Clark, 2001).

Simon Biggs, met wiens visie we eerder kennismaakten in hoofdstuk drie, plaatst de *mask of ageing* in een heel ander licht dan Featherstone, Hepworth en Turner. Het masker wordt door Biggs gekoppeld aan de fysieke verschijning, waarbij ouderen door middel van kleding en lichamelijke regimes hun oude lichaam proberen te maskeren. Biggs doordenkt vervolgens de *mask of ageing* in het teken van individuele expressie en sociale emancipatie. Hij zit het maskeren van het zelf als persoonlijke daad van verzet tegen de negatieve stereotypering van ouderen (Biggs, 1999).

Biggs ziet maskeren als een strategie waar veel mensen in de laatmoderniteit gebruik van maken als omgang met de verschillende sociale verwachtingen in verschillende contexten. Zoals eerder besproken ziet hij de thematiek van maskeren als gevolg van fragmentatie in de westerse cultuur. Volgens hem komt de persoonlijke identiteit in een spanningsveld te staan tussen conformisme

en verzet tegen de sociale verwachtingen in de Westerse cultuur, zoals het taboe op ouderen die seksueel actief zijn. Sommige ouderen komen door dit maatschappelijk taboe dan in een spanningsveld tussen eigen verlangens en maatschappelijke verwachtingen. Wat ouderen opvallend anders maakt dan mensen in eerdere levensfasen is volgens Biggs dat zij door levenslange ervaring betere sociale actoren zijn (Biggs, 1999). Als gevolg daarvan kunnen ouderen kiezen om hun eigen verlangens te negeren of juist strategieën te ontwikkelen om zowel het eigen verlangen als de maatschappelijke verwachtingen te combineren.

Julia Twigg ziet in haar al eerder beschreven empirisch onderzoek (2007) van vrouwen in de vierde leeftijd in woonzorgcentra eveneens de fysieke verschijning als masker een rol spelen. Haar onderzoek richt zich specifiek op de functie van kleding voor vrouwen in de context van woonzorgcentra (Twigg, 2007). Kleding fungeert voor Twigg echter niet primair als masker van verzet, wat een schild vormt van waarachter de vrouwen zich kunnen verzetten, maar is vooral een manier van conformisme. Zij ziet in haar onderzoek dwingende sociale codes die voorschrijven hoe oude vrouwen zich dienen te kleden. Deze opgelegde fysieke representaties maskeren juist de eigenheid van de oude vrouwen. De sociale codes schrijven oude vrouwen onopvallende kleuren in zachte donkere tinten voor. Felle opvallende kleuren en zichtbare make-up zijn in deze impliciete codes ongepast. De sociale codes worden op die wijze ook tot een masker dat vrouwen in hun persoonlijke uitdrukkingsmogelijkheden van identiteit beperkt (Twigg, 2007). De wijze waarop kleding als fysieke representatie een rol speelt lijkt zowel een voorschrift als een uitingsvorm te zijn van de culturele positie van oude vrouwen in de vierde leeftijd. Het gevolg hiervan is een grote mate van onopvallendheid. Deze onopvallendheid hoeft niet enkel negatief te zijn, maar fungeert voor sommige vrouwen ook als een vrijplaats waar ze zichzelf kunnen zijn. Tegelijkertijd vormt volgens Twigg kleding ook een duidelijk statement voor de oude vrouwen die zich willen verzetten tegen heersende maatschappelijke normen, juist door de publieke zichtbaarheid van de kleding. Het voorgeschreven masker in de vorm van kleding vormt bij Twigg daardoor een startpunt waartegen oude vrouwen zich af kunnen zetten. Daardoor wordt afwijken van de voorgeschreven norm een expressie van identiteit en authenticiteit. Twigg interpreteert het masker dus niet zoals Biggs enkel als een vorm van verzet tegen heersende normen, maar ziet in de fysieke verschijning van vrouwen in woonzorginstellingen zowel conformisme als verzet tegen heersende normen.

Bij zowel Biggs als Twigg is de *mask of ageing* niet uitsluitend een gevolg van een passief ondergaan van een door sociale codes opgedrongen masker. De *mask of ageing* wordt in hun interpretatie door ouderen ook gebruikt worden als actief verzet tegen de negatieve betekenisgeving van ouderdom. Enerzijds om ongestoord je eigen gang te kunnen gaan en anderzijds als iets om je zichtbaar tegen af te zetten.

4.2 De Spiegelervaring en Onzichtbaarheidservaring

Naast de scheidingservaring komen in de literatuur nog twee andere ervaringen naar voren, die specifiek voor vrouwen in de vierde leeftijd relevant zijn, de spiegelervaring en de onzichtbaarheidservaring. De spiegelervaring, die elementen bevat van de mask of ageing ervaring, komt aan de orde in het onderzoek van Laura Hurd Clark, *Older Women's Bodies and the Self: The Construction of Identity in Later Life* (2001). De onzichtbaarheidservaring wordt in meerdere onderzoeken van Twigg en Hurd Clark kort aangestipt, maar Öberg gaat hier dieper op in. In zijn onderzoek *The absent body -A social gerontological paradox* (1996) refereert hij aan een onderzoek van Thornstam waarin een onzichtbaarheidservaring in kaart wordt gebracht die helemaal los lijkt te staan van de scheidingservaring. Deze onderzoeken zijn gekozen omdat zij naast de vrouwen in de vierde leeftijd als doelgroep ook de invloed van culturele ideeën over 'vrouwelijkheid' en het oude vrouwenlichaam proberen mee te nemen in het onderzoek.

4.2.1 De Spiegelervaring

Dit hoofdstuk begon met de uitspraak van een oude vrouw tijdens mijn stage. Ze zei: "*Als ik in de spiegel kijk, herken ik mijzelf niet*". Dezelfde uitspraak kwam Hurd Clark veelvuldig tegen in haar empirische onderzoek naar de ervaring van oude vrouwen met hun lichaam in de vierde leeftijd. Deze uitspraak gaat in op de scheidingservaring, maar wat het bijzondere is van het onderzoek van Hurd Clark is dat de spiegel niet zomaar een metafoor is. De spiegel lijkt een wezenlijke functie lijkt te vervullen in de ervaring van haar respondenten. Hurd Clark beschrijft hoe haar respondenten rapporteren de spiegel niet te gebruiken om zichzelf te zien, maar om zichzelf te kunnen zien zoals anderen hen zien. Hurd Clark beschrijft hoe de vrouwen een discrepantie rapporteren tussen het spiegelbeeld van zichzelf wat zij ervaren als *outside selves* (het deel wat zichtbaar is voor de buitenwereld) en hun *sense of self* (hun eigen beleefde identiteit of interne beeld van zichzelf) (Hurd Clark, 2001). Volgens Hurd Clark zorgt de spiegel ervoor dat de vrouwen zich via het spiegelbeeld bewust worden hun ouderdom en tegelijkertijd kunnen

zien hoe de buitenwereld hen ziet. Een beeld waar zij zich zonder dat spiegelbeeld nauwelijks tot niet bewust van zijn.

Hurd Clark legt een relatie tussen de negatieve stereotypering van (vrouwelijke) ouderdom binnen de westerse cultuur en de ervaren scheiding tussen *outside selves* en *sense of self*. In het onderzoek van Hurd Clark beschrijven haar respondenten verschillende gevoelens in relatie tot hun *outside selves* die Hurd Clark in verband brengt met de negatieve stereotypering. De respondenten in haar onderzoek spreken over verlies, frustratie, boosheid en verbijstering over de reacties die zij krijgen op hun *outside selves* (Hurd Clark, 2001).

Evenals Biggs (1999), Öberg (1996) en Twigg (2007) ziet Hurd Clark de spiegelervaring als onderdeel van een verdedigingsmechanisme en verzet tegen de negatieve culturele stereotypingen. Enerzijds vormt de spiegelervaring een weergave van de ervaring van de oudere vrouw dat haar oude lichaam anders wordt bekeken door haar omgeving dan zij in haar jongere jaren gewend was, en ook anders dan zij het zelf bekijkt. Anderzijds biedt het onderscheid tussen *outside self* en *sense of self* vrouwen een manier om de negatieve culturele betekenisgeving op te nemen (in hun *outside self*) zonder dat deze invloedrijk hoeft te zijn voor hun subjectieve *sense of self*. Hierin lijkt er wederom, net als bij de *mask of ageing*, sprake te zijn van zowel een ervaring als een strategie van de vrouwen. Een verschil is hierin wel dat de spiegelervaring meer passief lijkt te zijn. Het kijken in de spiegel is niet zozeer een daad van bewust actorschap, in tegenstelling tot het maken van bepaalde kledingkeuzes of andere eerder beschreven gedragingen om te conformeren aan of te verzetten tegen culturele stereotypingen.

Hurd Clark legt bewust een relatie tussen gender en de negatieve culturele stereotypingen van vrouwen in de vierde leeftijd. Kijkend naar de eerder besproken literatuur en de ervaringen die daar worden gerapporteerd rijst de vraag of de spiegelervaring wel genderspecifiek is zoals Hurd Clark suggereert. Daarom wil ik kort de eerder besproken onderzoeken van Kaufman, Andrews en de Beauvoir vergelijken met het onderzoek van Hurd Clark. De beschrijving van het zelf die respondenten rapporteren in het onderzoek van Hurd Clark lijkt grotendeels overeen te komen met die van de *Ageless Self* van Kaufman. De respondenten in het onderzoek van Hurd Clark beschrijven hun *sense of self* als onaangetast door de tijd. Hurd Clark lijkt echter de eerder besproken visie van Andrews te delen, dat dit voorkomt uit een negatieve culturele context. Hurd Clark beschrijft hoe een meerderheid van de vrouwen in haar onderzoek zich distantieert van hun

lichaam en een negatieve culturele stempel ervaart op hun lichaam vanuit de maatschappij (Hurd Clark, 2001). De onderscheiding tussen een *outside selves* en *sense of self* lijkt ook overeenkomsten te hebben met het idee van de Beauvoir dat hetgeen wat niet verenigd kan worden met het zelf geëxternaliseerd wordt door ouderen.

Als men kijkt naar de relatie tussen hun (vrouwen) lichaam en geest spreken de respondenten in het onderzoek van Hurd Clark over hun lichaam in relatie tot hun zelf als een cocon, waarbinnen een jonger iemand gevangen zit. Het lichaam is een (falend) voertuig voor hun ware zelf wat in het lichaam verborgen zit. Het zelf wordt ervaren als onveranderlijk en onaangetast in een aangetast lichaam. Hier lijkt het eerder beschreven platonische idee van een onsterfelijke geest in een stoffelijk, eindig lichaam naar voren te komen wat Öberg in relatie tot de *mask of ageing* beschreef (Öberg, 1996).

Wat in de bovenstaande vergelijking naar voren komt is dat het genderaspect waar Hurd Clark nadruk op legt, misschien geen uitkomst van culturele betekenis aan geslacht is. Dat betekent dat, hoewel het logisch lijkt dat bepaalde aspecten in de ervaring van vrouwen in de vierde leeftijd voortkomen uit de positie van vrouwen in de onze cultuur, deze gender aspecten geen verband hoeven te hebben met de ouderdomservaring van oude vrouwen.

4.2.2 Onzichtbaarheidservaring

Naast de ervaringen die betrekking hebben op een scheiding tussen lichaam en geest of tussen het innerlijk en uiterlijke en specifieke uitingen daarvan zoals de *mask of ageing* en spiegelervaring komt in de literatuur ook de ervaring van onzichtbaarheid bij vrouwen in de vierde leeftijd naar voren (Öberg, 1996; Twigg, 2004; Hurd Clark, 2001). De onzichtbaarheidservaring wordt door de vrouwen in de vierde leeftijd in de onderzoeken beschreven als de ervaring dat hun lichaam en daarmee zichzelf, onzichtbaar zijn geworden in sociaal opzicht. Ze vallen simpelweg niet meer op. Hiermee wordt de onzichtbaarheid binnen de westerse cultuur van vrouwen in de vierde leeftijd bevestigd, die ik eerder besproken heb naar aanleiding van het werk van Westerhof en Tulle (2007).

Het ligt voor de hand om de onzichtbaarheid van oude vrouwen als negatief te duiden, omdat deze lijkt te wijzen op een negatieve conclusie, namelijk dat oude vrouwen er niet meer toe doen. Een illustratie hiervan wordt gevonden bij Calasanti, die in haar eerder besproken onderzoek *Ageism, gravity, and gender: Experiences of ageing bodies* (2005) een afname signaleert in de

sociale waardering van vrouwen naarmate ze ouder worden. Zij ziet een verband tussen de maatschappelijke normen voor vrouwen van schoonheid en aantrekkelijkheid en deze afname in de sociale waardering, omdat het uiterlijk een groot deel van het vrouwelijk sociaal kapitaal uitmaakt (Calasanti, 2005). Ook Hurd Clark relateert de onzichtbaarheidservaring aan het gegeven dat oude vrouwen niet langer sociaal gezien worden, doordat hun betekenis cultureel wordt gekoppeld aan de 'vrouwelijkheid' van haar jonge lichaam. Hurd Clark interpreteert dit specifiek langs genderlijnen en zegt dat als vrouwen niet langer voorwerp zijn van *the gaze of men*, ze niet meer gezien worden (Hurd Clark, 2001).

Twigg neemt een soortgelijke onzichtbaarheidservaring waar bij haar respondenten als waar Hurd Clark op wijst. Evenals Calasanti koppelt zij de onzichtbaarheidservaring aan de onhoudbaarheid om nog langer te kunnen voldoen aan de schoonheidsnormen voor vrouwen. Doordat de vrouwen niet meer lichamelijk meetellen als vrouw, wordt hun lichaam onzichtbaar en daarmee dreigt de hele mens eveneens onzichtbaar te worden en dus (maatschappelijk, cultureel, sociaal) niet meer volwaardig mee te tellen (Twigg, 2004).

Terwijl Twigg, Calasanti en Hurd Clark de onzichtbaarheidservaring overwegend negatief interpreteren, concluderen Thornstam en Öberg (1996) juist dat de onzichtbaarheidservaring bij vrouwen in de vierde leeftijd tot grotere tevredenheid met hun lichaam kan leiden. Zelfs in zulk een mate dat het verschil tussen mannen en vrouwen in tevredenheid over hun lichaam voor het eerst in de levensloop verdwijnt. Een verrassende en op het eerste gezicht paradoxale conclusie als ik deze relateer aan de eerder besproken interpretaties. Toch lijkt deze conclusie niet geheel onlogisch, als we bedenken dat de onzichtbaarheidservaring vrouwen ook kan verlossen van de maatschappelijke druk om aan een schoonheidsideaal te voldoen. Een druk die zo uitgebreid wordt beschreven door Hurd Clark, Calasanti en Twigg.

Recapitulatie en Reflectie hoofdstuk 4

Hoewel er telkens gesproken wordt in dit onderzoek over ‘de’ scheidingservaring rijst, als men kijkt naar de besproken onderzoeken en theorieën, de vraag of er sprake is van ‘de’ scheidingservaring. Is er sprake van een ervaring die verschillend wordt geïnterpreteerd door onderzoekers? Of is er sprake van een scheidingservaring die in verschillende vormen zijn uiting vindt? Of kan men eerder spreken van verschillende soorten scheidingservaringen?

Theorieën over en onderzoeken naar de scheidingservaring door de verschillende auteurs, zoals Westerhof en Tulle, Öberg, Katz, Kaufman en Andrews, beschrijven de scheidingservaring als een scheiding tussen lichaam en geest, maar de Beauvoir beschrijft eerder scheiding tussen aspecten in het zelf die als onverenigbaar worden ervaren. Auteurs zoals de Beauvoir, Westerhof en Tulle, Katz, Öberg en Andrews situeren de oorzaken van de ervaring in de hedendaagse Westerse cultuur, maar het empirisch onderzoek van Kaufman weerspreekt deze situering in cultuur.

Öberg echter beschrijft de scheidingservaring niet zozeer als een ervaring die voortkomt vanuit de negatieve cultuur rond ouderdom. Volgens hem is de scheiding tussen lichaam en geest een inherent onderdeel van de gehele Westerse cultuur. Hij ziet geen oorzakelijk verband tussen de scheidingservaring en de negatieve cultuur rond ouderdom, hoewel hij wel het bestaan van deze ervaring en tevens ook de negatieve positie van het oude lichaam onderschrijft.

Als men kijkt naar de beschrijvingen die respondenten geven van de scheidingservaring in verschillende empirische onderzoeken lijken de ervaringen zelf niet zozeer te verschillen. De ouderen rapporteren een scheiding tussen een zelf wat intact blijft door de tijd heen en een lichaam wat veroudert. Vooral nog lijken het vooral de interpretaties en analyses van de auteurs te zijn die verschillen.

De scheidingservaring in de vorm van de *mask of ageing* zoals in kaart gebracht door Featherstone, Hepworth en Turner en bekritiseert en verder uitgewerkt door Biggs en Twigg lijkt een specifieke vorm van de scheidingservaring. Specifiek bij de *mask of ageing* is de ervaring dat het lichaam het innerlijk maskeert. Wat de theorie en uitwerking van de *mask of ageing* interessant maakt is het onderscheid tussen de *mask of ageing* als actieve daad van verzet en conformisme tegen sociale codes enerzijds en de *mask of ageing* als ervaring anderzijds.

In de besproken onderzoeken van Hurd Clark, Calasanti en Twigg benaderen zij de veroudering van vrouwen met aandacht voor de maatschappelijke positie van het vrouwenlichaam in de westerse cultuur. Zij baseren zich in hun onderzoeken op de culturele ideeën die vrouwenlichamen van oudsher omringen waarin het uiterlijk van de vrouw onderdeel is van haar sociale kapitaal, waarin de waarde van de vrouw zelf sterk afhangt van haar aantrekkelijkheid als vrouw. Vanuit dit perspectief lijkt het dan ook een logische denklijn dat vrouwen en oude vrouwen in het bijzonder meer behoefte hebben om hun lichaam te maskeren en meer te lijden hebben onder een negatief beeld van hun oude lichaam.

Wanneer ik echter alle besproken onderzoeken beschouw, dient de veronderstelling dat de ouderdomservaring van vrouwen direct beïnvloed wordt door genderbetekenissen genuanceerd te worden. In de eerder onderzoeken en theorieën over scheidingservaringen, die zowel mannen als vrouwen behandelen wordt er nergens gesproken over genderverschillen. Als men deze ervaringen vergelijkt met de ervaringen in de onderzoeken van specifiek oude vrouwen lijkt er bij nadere inspectie geen verschil naar voren te komen in de ervaringen zelf van mensen in de vierde leeftijd. De literatuur over de onzichtbaarheidsservaring die uitsluitend wordt gerapporteerd bij vrouwen in de vierde leeftijd suggereert juist dat de onzichtbaarheidsservaring optreedt omdat gender minder een rol lijkt te spelen. Dat komt doordat sociale normen en verwachtingen rondom vrouwelijkheid in de vierde leeftijd een minder grote rol gaat spelen. Het lijkt daarmee alsof gender juist minder van invloed is voor vrouwen in de vierde leeftijd, ten opzichte van voorgaande levensfasen.

Recapitulatie bevindingen theoretisch Kader

De centrale vraag van dit onderzoek luidde: *Welke invloed hebben culturele betekenissen die in de laatmoderne context worden gegeven aan ouder worden, op de ervaring van vrouwen in de vierde leeftijd in woonzorgcentra met het ouder worden, in het bijzonder op hun ervaring met hun ouder wordende lichaam?* De hoofdvraag van dit onderzoek is gebaseerd op de vooronderstellingen dat de culturele betekenissen die aan het oude lichaam worden toegekend van invloed zijn op de ouderdomservaring van vrouwen in de vierde leeftijd. Vanuit de behandelde literatuur over performativiteit, fysieke representaties en de scheidingservaringen en andere besproken ervaringen blijkt dat culturele betekenissen van invloed kunnen zijn op de relatie tussen lichaam en geest van vrouwen in de vierde leeftijd.

In deze paragraaf worden de belangrijkste bevindingen uit de literatuurstudie in relatie tot de centrale onderzoeksvraag samengevat. Vanuit deze bevindingen komen de aandachtspunten voort die van belang zijn voor het empirische deel van het onderzoek in deze scriptie.

Naast de invloed van culturele betekenissen die in de vraagstelling van dit onderzoek wordt verondersteld, bleek in hoofdstuk twee, *Leven in een woonzorgcentrum*, dat ook het leven in een woonzorgcentrum en de wijze waarop de zorg wordt ingericht van grote invloed zijn op hoe oudere vrouwen hun ouderdom en hun ouder wordende lichaam ervaren. Dit werd vooraf niet in deze mate verwacht. Het bleek dat met name de rationele structurering van zorg (Goffman, 1961) en de negatieve sociaal culturele betekenisgeving aan het ouder wordende lichaam (Twigg, 2007) de relatie tussen verzorgenden en ouderen onder druk kan zetten. Daarnaast lijken deze ook te leiden tot een identiteitsondermijning of ‘onteigening’ bij ouderen.

In hoofdstuk drie, *Ouderdom in de Westerse cultuur*, werd besproken welke negatieve betekenissen het hedendaagse ouderdomsdiscours herbergt en waarom het van belang is deze te onderkennen. Dit hoofdstuk begon met het expliciteren van de visie op de verhouding tussen mens, cultuur en betekenisgeving. Wat in een cultuur als onderdeel van een ‘natuurlijke’ feitelijke biologische ordening wordt gezien, kan eveneens worden bekeken als een product van menselijke betekenisgeving in een specifieke culturele context (Butler, 1993; de Beauvoir, 1965). Vanuit deze visie op de verhouding tussen mens, cultuur en betekenissen zijn er vier narratieven besproken over ouderdom en ouderen. Deze zijn respectievelijk;

- het medische narratief (Baars, 2009; Westerhof & Tulle, 2007)
- het narratief van ouderdom als toenemende dysfunctie (Baars, 2007; de Beauvoir, 1985; Cole, 1992; Katz & Barbara, 2004)
- het narratief van ouderdom als persoonlijk falen (Baars, 2009; Cole, 1992)
- het narratief van oud versus jong (Baars, 2007; de Beauvoir, 1985; Cole, 1992; Twigg, 2004; Westerhof & Tulle, 2007)

Vervolgens is het thema van *ageism* of leeftijdsdiscriminatie besproken, als uitingsvorm van de negatieve waardering van ouderdom en ouderen in de Westerse cultuur. Verschillende vormen van *ageism* die werden onderscheiden zijn:

- *ageism* van de maatschappij ten opzichte van ouderen (Calasanti, Slevin & King, 2006; de Beauvoir, 1985)
- *ageism* van ouderen ten opzichte van andere ouderen (Andrews, 1999; de Beauvoir, 1985)
- *ageism* van ouderen ten opzichte van zichzelf (Andrews, 1999; Bytheway, 2011; de Beauvoir, 1985)

Naast *ageism* zijn er ook vormen van *age-resistance* besproken (Andrews, 1999; Westerhof & Tulle, 2007). Hierbij komen ouderen in verzet tegen tekenen van ouderdom. Dit uit zich in zich jonger voelen dan de chronologische leeftijd en zich distantiëren van andere ouderen om de associatie met competentieverlies te voorkomen. Opmerkelijk is dat naarmate de gezondheid slechter is *age-resistance* moeilijker wordt. *Age-resistance* wordt soms ook gezien als specifieke strategie van ouderen in woonzorginstellingen (Westerhof & Tulle, 2007).

Uit het literatuuronderzoek is verder gebleken dat het oude vrouwelijke lichaam in de vierde leeftijd haar eigen cultureel voorgeschreven fysieke representaties kent. Daarnaast werd gesteld dat naarmate vrouwen minder voldoen aan de maatschappelijke normen van schoonheid en aantrekkelijkheid hun sociale waarde en positie afnemen. De nadruk komt in de benadering van de vrouwen in de vierde leeftijd daarmee meer en meer te liggen op het medische en het disfunctie narratief. In de bestudeerde literatuur kwamen vooral negatieve betekenissen naar voren over oude vrouwen en hun lichaam, en nauwelijks positieve betekenissen.

In hoofdstuk vier, *De ervaring van het oude lichaam*, werden de verschillende strategieën en ervaringen van ouderen zelf in relatie tot de culturele betekenissen van ouderdom besproken. Ik besprak hier verschillende vormen van scheidingservaringen, in het bijzonder de *mask of ageing*, de spiegelervaring en de onzichtbaarheidservaring.

In beginsel is een scheidingservaring een ervaring waarbij een scheiding wordt ervaren tussen het lichaam en de geest. Er werden verschillende interpretaties van de scheidingservaring besproken, die deels als uitersten tegenover elkaar bleken te staan, omdat ze een andere visie hadden op de rol van de culturele context en van socialisatieprocessen bij het ontstaan van de scheidingservaring.

De oorzaken van de scheidingservaring werden eveneens verschillend geïnterpreteerd. Sommige interpretaties zien de oorzaak in een onbewust onvermogen van de oudere mens om het 'oude' te accepteren. Andere interpretaties suggereren dat de scheidingservaring een continuïteit in het zelf waarborgt waarop de negatieve culturele betekenisgeving geen vat heeft.

De scheidingservaring is onder andere geïnterpreteerd in de vorm van de *mask of ageing* theorie, die verschillende verschijningsvormen heeft. Zo wordt de mask of ageing zowel geduid als een ervaring, waarbij het werkelijke zelf achter het masker van de ouderdom is opgesloten (Featherstone, Hepworth & Turner, 1991), als geduid als een strategie die ouderen gebruiken om hun leeftijd te maskeren als verzet tegen negatieve culturele betekenisgeving (Biggs, 1999).

Naast de scheidingservaring en de mask of ageing ervaring besprak ik ten eerste de spiegelervaring en ten tweede de onzichtbaarheidervaring, deze laatste bleek in het bijzonder relevant voor vrouwen in de vierde leeftijd.

Een centrale aanname in de onderzoeksvraag was dat vrouwen in de vierde leeftijd specifieke ouderdomservaringen hebben die in relatie staan met hun sekse omdat er gedurende de levensloop duidelijke culturele betekenissen zijn rondom het vrouwenlichaam. Een onderliggende vraag was of die betekenisgeving een rol speelt in de ouderdomservaring van vrouwen in de vierde leeftijd. De behandelde literatuur die zich richt op het genderspect in de ouderdomservaring van vrouwen stelt dat de culturele betekenissen rondom gender een rol spelen in de ouderdomservaring. In de vergelijking met literatuur waarin men ouderdomservaringen beschrijft zonder differentiatie tussen geslachten word echter voor het merendeel dezelfde ervaringen in kaart gebracht. De scheidingservaring wordt bijvoorbeeld door feministische onderzoekers als typisch uitvloeisel gezien van bestaande genderrollen. Deze ervaring wordt echter door andere onderzoekers bij beide geslachten beschreven in de literatuur.

Een uitzondering lijkt de onzichtbaarheidservaring te zijn die vrouwen in de vierde leeftijd rapporteren in onderzoek. Deze onzichtbaarheidservaring van juist vrouwen in de vierde leeftijd

lijkt te worden ondersteund door bestaand onderzoek wat specifiek kijkt naar de zichtbaarheid van deze vrouwen in de publieke sfeer. Dit is tevens de enige ervaring die wordt gerapporteerd als positief.

Naast de onzichtbaarheidservaring die specifiek lijkt te voor te komen bij vrouwen in de vierde leeftijd kwam naar voren dat ervaringen die vrouwen eerder in de levensloop hebben veranderd in de vierde leeftijd. Er was tussen de ouderdomservaring van vrouwen in de derde leeftijd een verschil zichtbaar ten opzichte van de ouderdomservaring van vrouwen in de vierde leeftijd, maar omdat hier geen sprake is van vergelijkend onderzoek en de focus op de ervaring in de vierde leeftijd ligt zelf ligt werd hier verder in dit onderzoek niet op in gegaan.

Verwachtingen voor de empirie

Uit het literatuuronderzoek komt naar voren dat de meeste auteurs van mening zijn dat ouderdom en vooral het oude lichaam omgeven worden door negatieve culturele betekenisgeving. De verwachting is dat deze betekenissen ook terugkomen in de interviews uit het empirisch deel van dit onderzoek.

Ten tweede blijkt uit het literatuuronderzoek dat naarmate de lichamelijke invaliditeit toeneemt, ouderdom in toenemende mate als onontkoombaar wordt ervaren. De verwachting is dat deze onontkoombaarheid een invloed heeft op de wijze waarop de respondenten hun ouder wordende lichaam ervaren.

Ten derde komt naar voren dat het leven in het woonzorgcentrum invloed heeft op de lichaamsbeleving en identiteit van bewoners. Daarnaast is het zo dat opname in een woonzorgcentrum en de ingang van de vierde leeftijd voor veel respondenten samenhangt. Dit schept de verwachting dat ook het leven in het woonzorgcentrum van invloed is op de wijze waarop de respondenten ouderdom en hun oude lichaam ervaren.

Ten vierde wordt er verwacht dat de scheidingservaringen onderdeel zullen zijn van de ouderdomservaring van de respondenten, maar in welke mate of met welke achtergrond kan op basis van het literatuuronderzoek in dit theoretisch kader niet worden gezegd.

5 Methodologie

Het streven naar objectiviteit betekent niet de uitsluiting van de subjectiviteit van de onderzoeker, maar omvat juist een bereflecteerde, intelligente, positieve aanwending van de eigen subjectiviteit.

Ilja Maso en Adri Smaling

Kwalitatief onderzoek: Praktijk en Theorie (2004, p. 67)

Volgens Maso en Smaling dient er in elk onderzoek ‘zo veel mogelijk’ recht worden gedaan aan het object van studie. Maso en Smaling kiezen bewust voor de woorden ‘zoveel mogelijk’, omdat het volgens hen onhaalbaar is om volledig recht doen aan het bestudeerde object (Maso & Smaling, 2004). Dit hoofdstuk is een beschrijving van het onderzoeksproces in het empirisch deel van dit onderzoek. Het empirisch deel omvat een exploratief kwalitatief onderzoek dat zich vooral richt op (de) ervaring en beleving van ouder worden en het oude lichaam. Het voordeel van een dergelijk kwalitatief onderzoek is dat het de mogelijkheid creëert de belevingswereld van respondenten te exploreren. Bij de onderzoeksmethode zal de keuze voor kwalitatief onderzoek verder beschreven worden. Daarna wordt de selectie van de respondenten beschreven. In de paragraaf dataverzameling en analyse volgt een gecombineerd overzicht van deze twee onderdelen. Het hoofdstuk eindigt met een reflectie en conclusie over de betrouwbaarheid en validiteit van dit onderzoek.

5.1 Onderzoeksmethode

Het doel van deze scriptie is om inzicht te verwerven in hoe oudere vrouwen de relatie met hun ouder wordende lichaam ervaren, hoe deze ervaring zich verhoudt tot het zelf en tot culturele betekenissen die aan het lichaam worden toegekend. Het empirische gedeelte van dit onderzoek is erop gericht in kaart te brengen hoe dit de beleving en ervaring van het individuele proces van ouder worden bij deze vrouwen beïnvloedt. Vanuit dit doel is er gekozen voor kwalitatief onderzoek. Kwalitatief onderzoek geeft de ruimte om complexe relaties en processen in kaart te brengen (Greene, 2007). In het geval van deze scriptie zijn dit zowel de relaties tussen culturele betekenissen en de ervaringen van de respondenten, als de relatie van de respondenten met hun oude lichaam. In het theoretisch kader kwam bijvoorbeeld naar voren dat veel betekenissen geïnternaliseerd worden door middel van culturele conditionering. Vanuit dit inzicht is het belangrijk om bij de dataverzameling en de analyse bedacht te zijn op de geïnternaliseerde

betekenissen die respondenten mogelijk onbewust geven aan ouderdom. Kwalitatief onderzoek biedt ruimte om deze geïnternaliseerde betekenissen van de respondent te exploreren (Greene, 2007).

Dit onderzoek volgt de vorm voor kwalitatief onderzoek die is doorontwikkeld door Evers (2007) vanuit de aangepaste kaderanalyse van Maso en Smaling (2004). Maso en Smaling hebben zich daarbij gebaseerd op de gefundeerde theoriebenadering. Er ontstaat een vorm van deductief kwalitatief onderzoek. Dit in tegenstelling tot de gefundeerde theorie, waar men inductief werkt (Evers, 2007). De aangepaste kaderanalyse houdt in dat er eerst een theoretisch kader wordt opgebouwd vanuit wetenschappelijke literatuur over het te onderzoeken gebied als startpunt voor de dataverzameling in de empirie (Maso & Smaling, 2004).

Het formuleren van een theoretisch kader is gebeurd in het voorgaande deel van deze scriptie. Het theoretisch kader geeft inzicht in de huidige kennis over het te onderzoeken gebied, en biedt daarmee een startpunt van waaruit het empirische gedeelte van het onderzoek gedaan wordt. Daarnaast biedt de probleemstelling samen met het theoretisch kader, ook een methodologische functie in het onderzoek. In de aangepaste kaderanalyse hebben de probleemstelling en het theoretisch kader de functie om de gehanteerde doelen, waarden en normen te expliciteren. Dit is belangrijk voor de methodologische kwaliteit omdat de methodologische kwaliteit in relatie staat tot de gekozen onderzoeksmethode en de houding die gehanteerd wordt ten opzichte van het object van studie (Maso & Smaling, 2004).

Het empirische gedeelte van dit onderzoek is cyclisch en interactief vormgegeven. Er hebben twee cycli plaats gevonden die elk bestonden uit dataverzameling middels hermeneutische interviews. Bij hermeneutische interviews staat de subjectieve beleving, de ervaring en betekenisverlening van de respondent over het onderwerp centraal (Evers, 2007).

De diepte interviews zijn verbatim getranscribeerd en geanalyseerd door middel van coderingen in Atlas. Ti. Tijdens de eerste cyclus is er gecodeerd met de deductieve codes vanuit het theoretisch kader. In deze eerste coderingsronde ontstonden er inductieve codes en werden lacunes in de verzamelde data uit de eerste ronde zichtbaar. Door het genereren van inductieve codes uit de data werd het mogelijk nieuwe inzichten vanuit de eerste verzamelde data te exploreren in de tweede dataverzameling. Op basis van de ontstane inductieve codes en gesignaleerde lacunes met betrekking tot de onderzoeksvraag werden aandachtspunten geformuleerd voor de tweede interviewronde. De data uit zowel de eerste als tweede interview

ronde werd vervolgens gecodeerd met zowel de deductieve codes uit het theoretisch kader en inductieve codes uit de empirische data. Hierop volgde een confrontatie tussen de behandelde theorie uit het theoretisch kader en de uitkomsten van het empirische onderzoek. Samen vormen deze de conclusie van dit onderzoek.

5.2 Selectie Respondenten

De onderzoekseenheden zijn oudere vrouwen woonachtig in een woonzorgcentrum in Amsterdam. Er is gekozen voor een beperkte hoeveelheid respondenten in verband met de voorgeschreven omvang van dit onderzoek. De respondenten zijn benaderd via de humanistisch geestelijk verzorger die werkzaam was in het woonzorgcentrum waar het onderzoek heeft plaatsgevonden. Tevens fungeerde deze als *gatekeeper*. De respondenten heeft de onderzoeker zelf geselecteerd. De selectie gebeurde op basis van observaties tijdens gespreksgroepen, waar de onderzoeker werd geïntroduceerd door de humanistisch geestelijk verzorger, en tijdens het gezamenlijke koffiedrinken in de centrale ruimte.

De criteria voor selectie waren geslacht en voldoende verbale en geestelijke capaciteiten om zichzelf uit te drukken in verband met de gekozen onderzoeksopzet. De werving vond plaats binnen het zorgcentrum, waardoor aan de criteria voor woonsituatie en levensfase werd voldaan die werden gesteld in de onderzoeksvraag. Bij de selectie is niet gelet op lichamelijke gebreken, woonduur in het woonzorgcentrum of sociaaleconomische klasse. Dit leverde een diversiteit op bij de respondenten qua levensloop, socio-economische klasse en levensbeschouwing. Van de zes respondenten zijn vier in het woonzorgcentrum komen wonen nadat zelfstandig wonen niet meer mogelijk was. De overige twee respondenten hebben zelf gekozen om in het woonzorgcentrum te gaan wonen. Zij wonen er tevens het langst, respectievelijk 3 en 4 jaar. In eerste instantie waren vijf respondenten geselecteerd. Nadat een van de eerste interviews weinig data opleverde is gekozen een extra respondent te selecteren. Uiteindelijk zijn de zes vrouwen ieder tweemaal geïnterviewd. De respondenten zijn geanonimiseerd door middel van een vooraf opgestelde codering. Met dit systeem kan het aantal respondenten en cycli worden uitgebreid zonder dat het overzicht verloren gaat. Deze codering maakte het tevens mogelijk om in de twee analysecycli de transcripten per respondent te kunnen vergelijken. De respondenten kregen op basis van de

Respondent Coderingssysteem 1 ^e cyclus 2 ^e cyclus	
R1A	R1B
R2A	R2B
R3A	R3B
R4B	R4B
R5B	R5B
R6B	R6B

interviewvolgorde een cijfer mee. De letter A of B geeft de cyclus aan waarin het interview plaatsvond. Het cijfer is de aanduiding voor de respondent.

5.3 Dataverzameling en analyse

Zoals eerder genoemd heeft de kaderanalyse een cyclisch karakter, dat wil zeggen dat dataverzameling en analyse elkaar hebben afgewisseld. Daarom worden hier de dataverzameling en analyse samen per cyclus besproken. Verdere details en overwegingen tijdens deze fase zijn terug te vinden in de methodologische en dagboek memo's in het op te vragen Atlas. Ti bestand.

5.3.1 Eerste Cyclus

5.3.1.1 Dataverzameling eerste cyclus

Voor de eerste cyclus is er een interviewvraag vanuit het theoretisch kader gegenereerd.

De interviews zijn afgenomen in de vorm van het sluismodel (Evers, 2007). Het sluismodel bestaat uit één breed geformuleerde interviewvraag.

Inleiding & Interviewvraag

Dit onderzoek gaat over hoe vrouwen oud zijn ervaren als zij in een woonzorgcentrum zoals bijvoorbeeld hier in het Willem Dreeshuis wonen, wat denken ze over oud zijn, wat betekent oud zijn voor hen en hoe voelt oud zijn eigenlijk....

Wilt u mij vertellen over hoe het voor u is om oud te zijn?

Deze brede formulering heeft tot doel om ruimte te geven aan onverwachte data in de vorm van ervaring van respondenten waar mogelijk niet aan is gedacht vanuit het theoretisch kader (Maso & Smaling, 2004). Daarnaast geeft de brede formulering de mogelijkheid om eveneens de impliciete en geïnternaliseerde culturele betekenissen naar voren te laten komen. De omgang met de mogelijk impliciete en geïnternaliseerde culturele betekenissen van de respondenten in de dataverzameling komt wederom aan bod bij de bespreking van de 2e cyclus.

De interviews zijn opgenomen met een audiorecorder en met uitzondering van één interview allen gevoerd in de eigen kamers van de respondenten. Het uitgezonderde interview is op verzoek van de respondent afgenomen tijdens het koffiedrinken in de centrale ruimte. Dit is het interview niet ten goede gekomen, het is beduidend korter en minder datarijk. Na dit data arme interview werd besloten nog een zesde respondent te werven. Bij het merendeel van de interviews, vijf van de zes, werd het interview onderbroken doordat er een medewerker binnenkwam voor een verzorgingstaak zoals medicijnen geven, koffie brengen en controle na een val- incident.

Gemiddeld duurden de interviews een uur, waarbij er eentje dertig minuten duurde en twee negentig minuten. Een interview is tussentijds stilgelegd op verzoek van de respondent vanwege de gezamenlijke maaltijd. Helaas is dit eerste gedeelte verloren geraakt door een technische storing, waardoor alleen dat wat is opgenomen werd getranscribeerd en gebruikt voor analyse. Daarnaast is een geheel nieuw interview afgenomen op dezelfde dag met dezelfde respondent. Er werd in het opgenomen interview eenmaal gerefereerd aan het niet opgenomen interview.

5.3.1.2 Data analyse eerste cyclus

Na verbatim transcriptie is de data analyse in deze eerste ronde in Atlas. Ti gestart door middel van deductieve codes. Er zijn 184 deductieve codes gebruikt die voortkwamen uit het theoretisch kader. Deze codes waren vooraf gerangschikt in codefamilies op basis van de thema's uit de deelvragen. Daarnaast zijn tijdens de analyse inductieve codes toegevoegd die vanuit de interviews voortkwamen tijdens het coderen.

Omdat er vooraf duidelijk was dat er gewerkt zou worden met zowel deductieve als inductieve codes is er op voorhand een codesysteem voor de codes ontwikkeld. Codes direct uit het theoretisch kader eindigde op de code TK. Andere toevoegingen aan codes waren AND = gezegd door anderen en INT = geïnternaliseerd door respondent. De inductieve codes die naar voren kwamen tijdens het coderen hebben de toevoeging DATA en een verwijzing naar het transcript waar zij het eerst zijn gecodeerd. Op deze wijze was zichtbaar welk voorgaand materiaal nog niet doorgenomen was met de inductieve codes.

Een voorbeeld van een toegepaste AND code is de code '**chronologische leeftijd AND DATA R1A**' in de codefamilie 'Leven in de culturele context met een oud lichaam'

*R1a: En nu zeggen ze: u bent oud, mama je bent 93 hoor, je bent oud...
I: je bent oud...wat vind u daarvan als mensen dat tegen u zeggen?
R1a: (non-verbaal gebaar)schudt de vuist
I: woede?
R1a: ja, zeur niet.. (P 2: R1A.rtf - 2:22)*

De respondent vertelt welke betekenis andere mensen geven aan haar chronologische leeftijd. Deze code is tevens voor de eerste keer gecodeerd in het eerste interview van respondent A.

Een ander voorbeeld van deze wijze van coderen is de inductieve code ‘**vrijheid INT DATA R3b**’ in de code familie ‘Waarden’.

R3b: ze laten je wel zoveel mogelijk vrij...ja en dat is heel belangrijk..
I: en dat is voor u belangrijk vrijheid?
R3b:ja (stilte) (P16: 3b.rtf - 16:28)

De respondent spreekt over een waarde die voor haar belangrijk is, dus INT. De code ontstaat hier in de data dus de toevoeging DATA en R3b omdat het in het tweede interview van respondent 3 ontstaat.

Van de deductieve codes die voortkwamen uit het theoretisch kader zijn er tijdens het coderen in de eerste cyclus 63 gebruikt. Daarnaast zijn er 43 inductieve codes ontstaan. Zo werd tijdens het coderen bijvoorbeeld duidelijk dat er geen codes waren voor de betekenissen die mensen zelf aan ouderdom geven. In totaal zijn er 106 codes gebruikt in deze cyclus.

5.3.1.3 Confrontatie empirie/theorie eerste cyclus

Vanuit deze eerste analyse volgde een confrontatiefase, waarin de uitkomsten van de eerste interviewronde naast het theoretisch kader zijn gelegd. Vanuit deze confrontatie werden nieuwe interviewvragen gegenereerd voor de tweede dataverzameling.

Uit de analyse van de eerste cyclus bleek dat gender en culturele betekenissen, twee belangrijke aspecten van de onderzoeksvraag die ook in het theoretisch kader ruime aandacht hebben gekregen, nauwelijks aan bod kwamen. Voor de tweede dataverzameling zijn er twee interviewvragen geformuleerd die zich specifiek op deze twee aspecten richten.

5.3.2 Tweede Cyclus

5.3.2.1 Dataverzameling tweede cyclus

In de dataverzameling tijdens de tweede cyclus zijn er semigestructureerde interviews met de respondenten uit de eerste cyclus afgenomen (Evers, 2007). Er is gekozen voor semi-gestructureerde interviews met twee nieuwe vragen om de geconstateerde lacunes en de inductieve codes uit de eerste cyclus en confrontatiefase na te lopen bij respondenten.

Inleiding & Interviewvragen

Dit onderzoek gaat over hoe **vrouwen** oud zijn ervaren als zij in een woonzorgcentrum zoals bijvoorbeeld hier in het Willem Dreeshuis wonen, wat denken ze over oud zijn, wat betekent oud zijn voor hen en hoe voelt oud zijn eigenlijk....

- (1) *Wilt u mij vertellen hoe het is om als vrouw ouder te worden?*
- (2) *Wat denkt u over oude mensen?*

De tweede interviewvraag is schijnbaar een vreemde vraag in een interview binnen een onderzoek naar de eigen ervaring en betekenisgeving. Deze vraag is echter ontworpen aan de hand van de opgedane ervaring met de interviewvraag uit de eerste ronde, waarbij bleek dat het moeilijk was om geïnternaliseerde culturele betekenissen rechtstreeks bevragen bij de respondenten. Er is daarom voor gekozen om dit indirect via de vraag over andere ouderen te vragen omdat uit de eerste cyclus naar voren kwam dat het merendeel van de respondenten zichzelf niet identificeert met negatieve culturele betekenissen over ouderdom, maar dat ze wel impliciet aanwezig waren in de interviews, wat zou kunnen duiden op een invloed waarvan de respondenten zich niet bewust zijn. De interviews zijn wederom opgenomen met een audiorecorder.

Geleerd hebbende van de eerste interviewronde zijn de interviews deze interviewronde allen gevoerd in de eigen kamers van de respondenten. Daarnaast is er besloten, omdat er in de eerste ronde interviewmateriaal verloren is gegaan door technische storingen, om de interviews op te nemen met twee audiorecorders. De interviews duurden gemiddeld, conform de gekozen methode, korter dan in de eerste cyclus, namelijk tussen de 30 en 45 minuten.

Wat bijzonder is voor deze doelgroep, aangezien de respondenten geselecteerd waren op cognitieve 'fitheid', is dat vier van de zes respondenten zich het eerste interview niet meer konden herinneren en twee respondenten van die vier wisten ook niet meer dat het eerste interview ooit had plaatsgevonden. Dit is op zichzelf echter voor de dataverzameling niet van doorslaggevend belang. Ten eerste omdat er twee nieuwe interviewvragen werden gesteld. Ten tweede is dit niet van belang omdat er wordt gevraagd naar beleving en ervaring en niet hoeft worden voortgegaan op bijvoorbeeld kennis of feitelijke informatie uit het eerdere interview. Het is echter wél van belang voor het rapport tussen onderzoeker en respondent dat hier rekening mee wordt gehouden. Men kan er niet van uitgaan dat de respondent nog weet wie de onderzoeker is en wat diegene komt doen. Dit is opgelost in het onderzoek door dezelfde tijd te nemen bij aanvang van het interview voor kennismaking en uitleg van het onderzoek als bij de eerste interviewronde.

5.3.2.2 Data analyse tweede cyclus

De interviews uit de tweede dataverzameling zijn wederom verbatim getranscribeerd. De data is gecodeerd met codes die naar aanleiding van de eerdere confrontatiefase en nieuwe data

aangepast en herzien waren (Maso & Smaling, 2004). Eerst zijn de inductieve codes zo ver mogelijk geordend in de bestaande families die geënt waren op de deelvragen en analysethema's. Vervolgens zijn de codes per familie verder nagekeken, indien nodig verwijderd en soms samengevoegd. Bij het ordenen van de codes is besloten om een aparte familie te creëren voor 'de ervaring van ouderdom zelf' omdat dit aspect in de gemaakte familieverdeling versplinterde. Daarnaast is er ook voor gekozen om de codes die op dit punt in de analyse nog niet waren gebruikt te verwijderen. Met deze aangepaste codelijst zijn vervolgens eerst alle data uit de eerste cyclus nogmaals doorgelopen als extra controle op het eerdere werk. Dit had als toegevoegde waarde dat de onderzoeker zich weer vertrouwd maakte met de gevolgde gedachtegang en keuzes tijdens de vorige codeerronde wat de eenheid in het coderingsproces ten goede kwam. Met de herziende codeset zijn vervolgens ook de interviews uit de tweede dataverzameling gecodeerd. Hierbij ontstonden ook weer inductieve codes en aanpassingen binnen de families. Met deze laatste codeset is nogmaals per familie systematisch alle data doorgenomen. Op meerdere plekken leidde dit tot een verfijning van de codering binnen eerder in grotere delen gecodeerde data.

Na deze twee cyclus is de geanalyseerde data in de vorm van output per codefamilie aan de hand van drie prominente thema's uit de data besproken in het hierop volgende resultatenhoofdstuk. Van hieruit is er per deelvraag een antwoord geformuleerd vanuit de empirie in een recapitulatie van de resultaten. De laatste confrontatiefase heeft plaats gehad in hoofdstuk 7, waarin de theorie en de uitkomsten van de dataverzameling leiden tot de beantwoording van de onderzoeksvraag. Relevante uitkomsten die niet binnen deze beantwoording vallen zijn opgenomen in de bespreking van beperkingen en aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

5.4 Betrouwbaarheid, Validiteit en Subjectiviteit

Betrouwbaarheid is de afwezigheid van toevallige of onsystematische vertekeningen en validiteit is de afwezigheid van systematische vertekeningen (Maso & Smaling, 2004, p. 68) Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen interne en externe betrouwbaarheid en validiteit. Eerst zal de interne en vervolgens de externe betrouwbaarheid en validiteit besproken worden. Vervolgens zal de rol van subjectiviteit in het onderzoek worden besproken.

Interne betrouwbaarheid en validiteit

De interne betrouwbaarheid is de betrouwbaarheid van dit onderzoek zelf. Door het opnemen van de interviews met een recorder, de verbatim uitwerking hiervan en gebruikmaking van atlas. Ti zijn de verschillende fases controleerbaar en wordt de betrouwbaarheid vergroot.

Daarnaast is de verzameling en analyse van alle data uitgevoerd door dezelfde onderzoeker, wat een consequente benadering van het materiaal oplevert. In de ideale situatie zou er ook gebruik zijn gemaakt van methode en datatriangulatie, waarbij meerdere methoden, overleg met andere onderzoekers of databronnen gebruikt worden. Deze triangulaties waren vanwege de beperkte middelen in dit onderzoek niet mogelijk. Rondom de opbouw van het theoretisch kader is wel sprake geweest van inhoudelijke controle, overlegmomenten en reflectiemomenten met andere onderzoekers (Maso & Smaling, 2004, 69).

Bij interne validiteit is de vraag of de data en de behandeling van die data tot de correcte conclusies hebben geleid. Om de validiteit te vergroten is er vooraf gewerkt met een uitgewerkte onderzoeksopzet, die daarna verder gevolgd is. Daarnaast is er een uitgebreid theoretische kader en een cyclische dataverzameling met een tussentijdse confrontatiefase. Er zijn methodologische memo's en dagboek memo's gemaakt gedurende het onderzoek in Atlas. Ti met gedachten, twijfels, inzichten en moeilijkheden die ontstonden in het onderzoeksproces (Maso & Smaling, 2004). Deze memo's zijn ten eerste na te lezen door andere onderzoekers, en zij dienden als controle voor de onderzoeker bij de analyse. Voor de eerder besproken tussentijdse herordeningen en opschoningen van de codes werd bijvoorbeeld gebruik gemaakt van de memo's die tijdens het coderen zelf waren gebruikt. Bij de confrontatiefases vormden de memo's bovendien belangrijke *reminders* over bepaalde bevindingen tijdens de analyse.

Externe betrouwbaarheid en validiteit

Externe betrouwbaarheid is de herhaalbaarheid van het gehele onderzoek. Bij een klein empirisch onderzoek zoals dit, met een zeer beperkte hoeveelheid respondenten, is externe betrouwbaarheid door middel van herhaalbaarheid praktisch onmogelijk. Als alternatief noemen Maso en Smaling intersubjectieve navolgbaarheid waarmee een virtuele herhaalbaarheid ontstaat.

Essentieel is hierbij het geëxpliciteerde perspectief in het theoretisch kader, de memo's in Atlas. Ti, de uitgebreide resultatenpresentatie en dit hoofdstuk om zicht geven op het onderzoek (Maso & Smaling, 2004). Een situatie die de subjectieve navolgbaarheid heeft bemoeilijkt is de

tussentijdse zwangerschap van de onderzoekster. Kijkend naar de analyse van de twee verschillende interviewrondes lijkt de zwangerschap van de onderzoekster van invloed te zijn geweest. In de eerste cyclus, met zichtbare zwangerschap, werd de rol van de kinderen, gemis en relatie met de kinderen opvallend vaak naar voren gebracht door het merendeel van de respondenten. In de tweede cyclus, toen er geen sprake was van zwangerschap, bleef dit achterwege. Een mogelijke reden hiervoor kan zijn dat de onderzoekster onbewust meer aandacht heeft gehad voor zaken die het onderwerp kinderen betrof. Daarnaast kan het zijn dat de zichtbare zwangerschap de respondenten beïnvloedde in wat ze vertelden.

De externe validiteit, generaliseerbaarheid van de onderzoeksresultaten, is net zoals bij de externe betrouwbaarheid, door de omvang, discutabel. Voor de generaliseerbaarheid van de resultaten is de vraag of er sprake is van een representatieve en betrouwbare steekproef van de populatie waar men uitspraken over doet. Maso en Smaling stellen in dit geval doelgericht steekproeftrekken met analoge generalisatie voor (Maso & Smaling, 2004). Dat betekent dat de resultaten kunnen gelden tussen de onderzochte personen die meer overeenkomsten dan verschillen delen in plaats van te gelden voor een gehele populatie.

Subjectiviteit

Maso en Smaling (2004) stellen dat betrouwbaarheid en validiteit het streven naar methodologische objectiviteit niet voldoende dekken in kwalitatief onderzoek. Als men alleen uitgaat van betrouwbaarheid en validiteit wordt de subjectiviteit van de onderzoeker niet voldoende in ogenschouw genomen en ontstaat er een tendens om vertekeningen te vermijden in een poging om tot een objectiviteit te komen die onhaalbaar is (Maso & Smaling, 2004).

In de onderzoeksmethode werd al genoemd hoe de gehanteerde doelen, waarden en normen zelf ook geëxpliciteerd dienen te worden zodat de onderzoekhouding en subjectiviteit van de onderzoeker zichtbaar zijn. Evenals Maso en Smaling ga ik er van uit dat pure objectiviteit in onderzoek niet bestaat. De keuze voor een onderwerp, de wijze waarop het onderzoek wordt ontworpen en de waarneming van het object van studie gebeurt allemaal door subjecten. Subjectiviteit is dus in mijn optiek een altijd aanwezige invloed in onderzoek, expliciet dan wel impliciet.

Bereflecteerde expliciete subjectiviteit heeft volgens Maso en Smaling een plek in onderzoek. Zij beschrijven enkele positieve aspecten van subjectiviteit die de methodologische kwaliteit zeker

ten goede komen. Deze zijn een balans tussen openheid en afstandelijkheid, zelfinzicht en rolneming, hetgeen samenhangt met een goed ontwikkeld empathisch vermogen wat leidt tot een intersubjectiviteit (Maso & Smaling, 2004). Deze positieve aspecten van subjectiviteit die beschreven worden door Maso en Smaling komen overeen met de vaardigheden van een humanistisch raadspersoon. Een humanistisch raadspersoon is bij uitstek iemand die zichzelf als professioneel instrument gebruikt in zijn werk. Je werkt als het ware met je eigen subjectiviteit vanuit een gedegen methodiek op basis van inzichten uit verschillende wetenschappelijke disciplines. Mijn vaardigheden als humanistisch raadspersoon zouden dus een positieve bijdrage kunnen hebben gehad op de methodologische kwaliteit van dit onderzoek.

Uit de inleiding van deze scriptie en in het theoretisch kader wordt duidelijk dat er in dit onderzoek wordt gedacht vanuit de humanistische waarden en normen, die vanuit een kritische wetenschappelijke traditie wordt toegepast met de keuze voor auteurs als Goffman en Baars. Daarnaast wordt het onderzoeksperspectief mede gevormd door feministische denkers zoals de vaak genoemde Simone de Beauvoir.

Tegelijkertijd is totale transparantie over de invloed van mijn subjectiviteit op dit onderzoek ook niet mogelijk, als is het maar omdat ik als subject mijn eigen subjectiviteit ook niet altijd zal herkennen als subjectief. Een chinees spreekwoord zegt; “het laatste wat de vis ziet is het water”. Oftewel wat ik als waar aanneem is een vanzelfsprekendheid voor mij en ik zal niet geneigd zijn deze te bevragen.

6 Resultaten

Nachttrein naar Lissabon

AS SOMBRAS DA ALMA, DE SCHADUWEN VAN DE ZIEL.

De verhalen die de anderen over je vertellen en de verhalen die je over jezelf vertelt; welke komen in de buurt van de waarheid? Zijn dat vanzelfsprekend je eigen verhalen? Is iemand voor zichzelf een autoriteit? Maar dat is niet de werkelijke vraag die me bezighoudt. De werkelijke vraag luidt: is er bij dergelijke verhalen eigenlijk wel een verschil tussen waar en onwaar? Bij verhalen over het uiterlijk wel. Maar als we ons opmaken iemands innerlijk te begrijpen? Is dat een reis waar ooit een einde aan komt? Is de ziel een domein van feitelijkheden? Of zijn de vermeende feitelijkheden niet meer dan de bedrieglijke schaduwen van onze verhalen?

Pascal Mercier
(2008, p. 138)

Wat nu volgt is een weergave van de uitkomsten uit de empirie. Omdat dit een klein kwalitatief onderzoek betreft met een beperkt aantal respondenten wier stemmen het heersende beeld vormen in dit onderzoek, is gekozen om eerst een korte beschrijving te geven van de respondenten, in het bijzonder van hun lichamelijke conditie van de vrouwen en hun houding ten opzichte van het ouder worden in een woonzorgcentrum. Daarnaast is gekozen om in een enkel geval iets te vertellen over de interviews zelf wanneer die van invloed waren op de dataverzameling.

6.1 De respondenten

Respondent 1

Mevrouw heeft een herseninfarct gehad waardoor ze verlamingsverschijnselen heeft en moeite met zich uitdrukken in volzinnen. Dit frustriert haar zeer. De ervaring van in het woonzorgcentrum wonen is voor de respondent er een van afhankelijkheid en dit valt haar zwaar; het roept gevoelens op van machteloosheid en woede. Verschijnselen die cultureel als ouderdomskenmerken worden gezien (vergeetachtigheid, fysieke achteruitgang na een hersenbloeding) wijt zij niet aan ouderdom of ouder worden. Uiterlijke kenmerken van een verouderend lichaam ziet zij daarentegen wel als tekenen van ouderdom.

Deze mevrouw spreekt veelvuldig en open over haar gevoelens en negatieve ervaringen met anderen, zowel haar kinderen als medewerkers.

Respondent 2

Mevrouw zit in een rolstoel en hecht grote waarde aan haar geestelijke vermogens. Als ze bijvoorbeeld net als haar zus dement zou worden of lichamelijk 'echt' afhankelijk hoeft het van haar niet meer. Er was een groot verschil tussen het eerste en tweede interview met deze respondent. In het eerste interview vertelde respondent dat ze altijd bewust gezond heeft geleefd vanuit haar levensbeschouwelijk kader als humanist. Ze was positief over de sociale contacten en positief doch kritisch over het woonzorgcentrum. In het tweede interview, toen de respondent langer in het woonzorgcentrum woonde, uitte ze zich hier minder enthousiast over. Af en toe gebeurde het in het interview dat ze haar stem veranderde en wat nadrukkelijk voorzichtig begon te praten. Waar ze eerst spontaan voluit aan het praten was, werden zaken die als kritisch beschouwd konden worden begeleid met opmerkingen als: 'het is toch knap' of 'ze doen hun best'.

Respondent 3

Mevrouw heeft 1 been door het te laat signaleren van trombose door de arts. Ondanks dit ene been kan zij zich nog vrij rond bewegen door het woonzorgcentrum en naar buiten.

Deze respondent heeft een duidelijk aanwezige katholieke geloofsovertuiging die naar eigen zeggen leidend is voor hoe zij haar leven in het verleden en nu vorm heeft gegeven. Haar geloof geeft haar kracht en een reden om positief om te gaan met het leven in het woonzorgcentrum. Ze noemt lachen en bidden de twee pijlers om deze voor haar moeilijke tijd toch goed door te komen. Ouderdom is een natuurlijke fase in de door God geordende levensloop en daarom dient ze deze zo 'goed' mogelijk te doorlopen, maar voor haar is het leven meer dan klaar. Ze heeft uitgesproken ideeën over wat keurig en netjes is qua kleding en op moreel vlak. Ze keurt af hoe het daarmee tegenwoordig is gesteld, zowel in het woonzorgcentrum als daarbuiten.

Respondent 4

Deze mevrouw heeft geen lichamelijke beperkingen en heeft zelf bewust gekozen om te gaan wonen in het woonzorgcentrum met het oog op sociale contacten. Tijdens mijn observatie van de respondent viel op dat hoewel zij haar sociale vaardigheden hoog inschat, deze niet zichtbaar aanwezig waren tijdens de observatie. Misverstanden door doofheid, kortaf reageren, ongeduldig zijn in contact kwamen veelvuldig voor. Deze leken oorzaken te zijn van het gebrek aan

contacten die de ervaring in het woonzorgcentrum voor deze mevrouw domineerde. Haar teleurstelling daarover was het hoofdbestanddeel van haar ervaring van ouder worden in het woonzorgcentrum. Zij herhaalde tijdens beide interviews de zin “Je bent alleen en je blijft alleen”. Hoewel niet vijandig, was deze respondent tijdens de interviews niet toeschietelijk en gaf zij vrij korte antwoorden.

Respondent 5

Deze vrouw identificeert zich niet met een bepaalde denominatie of een levensbeschouwing, zij geeft wel blijk van een uitgesproken optimistische levenshouding en is in haar interview duidelijk over de omgang met ouderdom. Mevrouw is tot op hoge leeftijd fysiek fit geweest, maar ten tijde van de eerste interviewcyclus voelt zij zich fysiek niet lekker. Bij het tweede kan zij niet meer zelfstandig naar buiten. Zij ziet ouderdom zowel als een tijd van gemis en achteruitgang, als van rust en genieten. Daarnaast was zij de enige respondent die sprak over een zelf dat logischerwijs (positief) verandert door levenservaring. Qua leeftijd is zij de oudste respondent en opvallend genoeg de enige die ook expliciet positieve punten van ouderdom bespreekt. Het eerste deel van het eerste interview met deze respondent was door een technische storing verloren gegaan. Daarom is het eerste interview in zijn geheel overgedaan.

Respondent 6

Deze mevrouw is respondent geworden nadat bleek dat een eerdere respondent niet zoveel data verschaftte als in het eerste ontwerp van het onderzoek was aangenomen.

Lichamelijk had mevrouw last van meerdere kwalen die haar beperken in mogelijkheden tot fysieke activiteit. Voor mevrouw was het uitermate belangrijk om actief blijven, een goede lichamelijke zelfzorg te hebben en gebruik te maken van alle medische voorzieningen met als doel zo lang mogelijk goed te blijven functioneren. Deze respondent praatte veel en zeer gedetailleerd. Helaas was het niet altijd mogelijk om alles even secuur door te vragen omdat zij vaak niet inging op wat er werd gevraagd. Opvallend bij deze respondent was dat zij het meest duidelijk een constante vergelijking maakte tussen zichzelf en ‘stakkers’ en ouderen die er onverzorgd uitzagen.

6.2 Datapresentatie

In de data analyse kwam naar voren dat door de respondenten in hun weergave van de ervaring van het ouder worden andere accenten werden gelegd dan op grond van de besproken literatuur

Meest voorkomende codes in de data analyse:

leven in een woonzorgcentrum
confrontatie met het ouder wordende lichaam
sociale relaties in het bejaardentehuis
lichaam als falend voertuig
zelfstandig zijn
beweging/actieve levensstijl
chronologische leeftijd
afhankelijk zijn

in het theoretisch kader verwacht werd. In de resultaten presentatie, is ervoor gekozen om de accentuering van de empirie te volgen. Er is voor gekozen om de meest voorkomende codes in de analyse (zie kader) te groeperen rondom drie

overkoepelende thema's voor de bespreking van de resultaten. Deze zijn: 1) 'het leven in het woonzorgcentrum', 2) 'het lichaam' en 3) 'de maatschappelijke en culturele invloeden in de omgang met ouderdom'. Zelfstandigheid en afhankelijkheid zijn zozeer verweven met alle thema's dat gekozen is om beiden doorlopend te benoemen in de besprekingen en hier in de recapitulatie op terug te komen. In het kader van de onderzoeksvraag die mede op zoek is naar geïnternaliseerde culturele ideeën over ouderen en hoeverre deze geïnternaliseerd zijn, is er voor gekozen om *ageism* uit de data apart te bespreken in een laatste paragraaf. De bevindingen uit de interviews zullen hieronder per overkoepelend thema besproken worden.

6.2.1 Leven in het woonzorgcentrum

In deze paragraaf zal eerst zal besproken worden hoe de respondenten over de overgang naar het leven in het woonzorgcentrum spraken, vervolgens wordt de beleving van de zorg besproken en daarna het sociale leven in het woonzorgcentrum zoals daarover is gerapporteerd door de respondenten. De invloed die het leven in een woonzorgcentrum heeft op de ervaring van het ouder worden was duidelijk merkbaar bij de meerderheid van de respondenten.

De overgang van zelfstandig leven in een eigen woning naar het leven in het woonzorgcentrum werd door de meerderheid van de respondenten gekarakteriseerd als een ontwortelende gebeurtenis en breuk met hun leven 'daarvoor'.

R2a: In het begin had je het idee, ik zit op een leuke plek, maar als ik daar heen ga, dan ben ik weer thuis, maar dat is niet zo en als je dat realiseert dat je dat nooit meer kunt, tegenvaller, waarbij ik een beetje zelfmedelijden kreeg (lacht...wat verdrietig) ik denk dat

iedereen daar wel moeite mee heeft, moeite om ja het idee te hebben van niet meer naar huis gaan (P 3: R2A.rtf - 3:44)

Opvallend is dat wanneer werd gevraagd: “Wanneer voelde u zich ‘echt’ oud?” dit gekoppeld werd door vier van de zes respondenten aan het moment dat zij verminderd zelfstandig werden door lichamelijke problemen en ongelukken. De overgang naar ‘echt’ oud werd door deze vier de respondenten ingeluid door verminderde zelfstandigheid, het verlies van het ‘vertrouwde’ eigen huis, sociaal netwerk en routine. Dit zorgde voor een voelbare afhankelijkheid van anderen, gevoelens van onmacht en teleurstelling.

R1b: Ja, alle wortels weg, ze hebben de huur opgezegd, dat moet. (kijkt verdrietig) alles weg, alles weg.

I: weg?

R1b: Al mijn bezittingen weg en ik trek aan mijn bezittingen.

I: u trekt aan uw bezittingen, daar hecht u waarde aan?

R1b: Ja

I: En dat was voor u het moment dat u oud werd.?

R1b: Ja, dan zei ik tegen mijn dochter, hé waar is dat gebleven, ja zegt ze; dat hebben we weggegooid... (P14: R1B.rtf - 14:47)

Het ‘onvrijwillige’ van de overgang was voor twee vrouwen een uitgesproken zeer punt. Deze respondenten spraken met heimwee over het ‘eigen’ of ‘oude’ leven.

R3b: Nou ja als ik....ik blijf heimwee houden naar mijn leven, naar mijn eigen leven, want dit is mijn eigen leven niet natuurlijk, eerst heeft mijn bed daar gestaan en nu hier, (lacht) (P16: R3b.rtf - 16:27)

Het verblijven in een instelling bracht voor de respondenten een eigen dynamiek met zich mee die voor het merendeel als negatief bepalend voor het dagelijkse leven werd ervaren. Een respondent benoemde dit zeer expliciet.

R3b: (...) maar weet je bent een gestichtsmens hier...weet je wat het is al die tijden. Tussen 12.15 en 12.30 moet je middageten en s ‘avonds om half vijf een boterham...dat zijn allemaal rare tijden...ja (...) je bent een gestichtsmens, je moet je aan de regels van het huis houden, er moet natuurlijk orde zijn in zo'n huis dus dan zit je zo... (P16: R3b.rtf - 16:8)

Een verschil dat respondenten aangaven tussen hun leven voor en na de verhuizing betreft hun sociaal leven. Als respondenten vertelden over hun leven voor het woonzorgcentrum vertelden de meesten dat zij een actief sociaal leven hadden.

I: uw lichaam is oud...en had u dat gevoel ook voordat u in het huis kwam wonen?

R1a: Nee, ik had een druk leven, s' maandags ging ik naar gymnastiek, dinsdag naar het zwembad en ik had een buurvrouw die was vergeetachtig, dan zei ik tegen haar...moet je geen boodschappen doen en dan zei ze o ja...

I: En...dan dacht u niet, ik word oud...

R1a: Ah nee..(stilte) (P 2: R1A.rtf - 2:35)

Naast dat voor veel respondenten een sociaal leven wegviel omdat zij in een ander netwerk terecht kwamen door de verhuizing naar een woonzorgcentrum, geven de respondenten aan dat het verlies van het vertrouwde netwerk eveneens een logisch gevolg was van ouder worden.

I: als ik aan u vraag, hoe is het om als vrouw ouder te worden zegt u, je went aan alles, je kijkt in de spiegel en u doet zo, u trekt uw huid strak en er is veel verlies?

R1: Ja...

I: U verliest vrienden en familie

R1: Ja, familie, vrienden. Vrienden veel vaker, kennissen (onverstaanbaar) (P14: R1B.rtf - 14:5)

Daarnaast spraken de respondenten van boven de 92 ook over het verlies van de eigen generatie.

R3B: (lachen samen) want weet je wat je ook merkt je eigen generatie is weg.. de jongeren ga ik ook leuk mee om, daar gaat het niet om, maar ja ze hebben toch andere interesses enzo en dingen.. (P16: R3b.rtf - 16:10)

Voor de meeste respondenten bleef na de verhuizing naar het woonzorgcentrum alleen de relatie met de kinderen intact. Alle respondenten met kinderen rapporteerden dat de relatie met de kinderen wel veranderd is door de verhuizing.

R4a: Ja het wordt rustiger, maar van de andere kant kan je ze niet missen, zit je daar de hele dag op te wachten tot ze weer wel komen...(lacht wat triest) dat zijn zo van die oude gemene dingen, hè (P 6: R5a.rtf - 6:10)

Bij de drie respondenten die dochters hadden, was bij twee respondenten sprake van een duidelijke verslechtering in de relatie met de dochters. Met zonen was bij geen van de respondenten de relatie verslechterd of de relatie was juist beter geworden volgens de respondenten.

I: En hoe anderen met u omgaan en hoe u over uzelf voelt is niet veranderd?

R2a: Nee hoor, ze zijn allemaal even aardig...Ik wil wel heel eerlijk zijn.

I: ja

R2a: Ik heb een dochter die waarschijnlijk dezelfde eigenschappen heeft en die komt hier niet. Eenmaal in het jaar als ik jarig ben, mijn verjaardag hoort gevierd te worden.

I: ja

R2a: Maar ze komt verder niet, ze belt wel, maar komt niet. (P 3: R2A.rtf - 3:33)

Helaas valt uit de huidige data niet op te maken wat aan dit verschil tussen de relaties met zonen en dochters ten grondslag ligt. De relatie was in alle gevallen verschoven naar een groter gevoelde afhankelijkheid en een ervaren ongelijkheid in het contact met de kinderen.

Zorg in het woonzorgcentrum

Over de relatie met de verzorgenden werd zeer wisselend gepraat. Sommige van de respondenten waren tevreden over de bejegening en zorg en anderen waren zeer ontevreden.

R2a: Oh die meiden zijn ook heel aardig, ja hoor...vooral de bestaande crew, dat is...heel leuk, dan komen er nieuw bij en die moeten weer een beetje inwerken, dan moet je het zeggen..

I: Kunt u daar een voorbeeld van geven, waarom vindt u het een fijne crew? Waarom denkt u...

R2a: Nou er zijn er bij en die zijn heel okay, kan niet anders zeggen (P 3: R2A.rtf - 3:23)

Zorgafhankelijkheid leek verband te hebben met de mate van tevredenheid. Naarmate de zorgafhankelijkheid steeg door grotere lichamelijke beperkingen groeide ook de onvrede.

R1b: ja, ze beslissen over je...(..)Ja...die kousen moeten uitgetrokken worden, zo tegen vieren, vijven...ze vergeten me, dan denk ik pff.. (gooit haar handen in de lucht)(...) Dan moeten mijn kousen nog uit en dan zit ik te wachten en dan denk ik potverdikkie, ze vergeten me...(..) Dan zei ik tegen die meisjes, je vergeet me he...zeggen ze niks, kijk als ze nou zeggen, ja vergeten...(..)ja...dat zou een verschil maken (P14: R1B.rtf - 14:24)

De oudste en tevens de respondent die het langst in het woonzorgcentrum woonde verwoordde de dynamiek als volgt:

R4a: Dan denk ik weleens...goh mensen...

I: Bedoelt u dat bewoners weleens niet zo'n rekening houden met de begeleiders..

R4a: Nee er wordt geen rekening met ze gehouden...maar dat moet net zo goed als andersom..." (P 6: R5a.rtf - 6:20)

Kijkend naar de uitspraken van de respondenten over de mensen van wie zij zorg ontvangen, zowel familie als medewerkers, bleek hun mening over mannen en vrouwen te verschillen. Over mannelijke medewerkers, medebewoners, vaders en zonen werd positief verteld. Ze waren behulpzaam, te vertrouwen, rots in de branding, slim enz. Over vrouwelijke medewerkers, medebewoonsters, dochters, zussen en moeders waren de verhalen negatief en in verhouding werden weinig positieve eigenschappen genoemd. Zij kwamen hun verantwoordelijkheid niet na, waren slonzig, te druk, niet attent en hardvochtig.

Het sociale leven in het woonzorgcentrum

Het sociale aspect van het leven in het woonzorgcentrum staat in de ervaring van de respondenten op de voorgrond. De interviews zijn gevuld met opmerkingen van de respondenten over medebewoners en hun eetgewoontes, manieren van spreken, zithoudingen, dagelijkse routines en wie wat met wie doet. In alle interviews kwam naar voren dat de omgang met de andere bewoners en sociale codes van het woonzorgcentrum aandacht vereist. Alle respondenten spraken in meer of mindere mate over de noodzaak om je aan te passen en over het belang van niet op vallen. De respondenten zijn zich zeer bewust over hoe zij zich presenteren aan hun

medebewoners. Er lijkt een soort bandbreedte te bestaan voor de persoonlijke verschijning met een ondergrens

R5a: Ja, want je moet met alle soorten mensen samen leven...dus je moet wel...aannemelijk uit zien...niet dat ze denken...oeh daar heb je die weer...(P 6: R5a.rtf - 6:17)

En een bovengrens...

R4a: Dat weet ik niet (lacht) Nee.. ik ga hier niet opgemaakt rondlopen, nee(met nadruk).dat vind ik tegenover de andere medebewoners...je hoeft niet op te vallen (P 5: R4a.rtf - 5:6)

Daarnaast was er een scherpe blik op het gedrag en uiterlijk van anderen.

R6b: (...)...oja,...kijk ik zit nu onderuit, maar ik ben nu op mijn eigen kamer, maar je hebt bij het raam van die lage zitjes en daar zit een man met zijn benen op een stoel met zijn blote voeten en dat is altijd passage ook van buiten (...).je leeft in een gemeenschap, in een recreatie en van alles komt er binnen, ook bezoek ook en dan past het niet om zo te gaan zitten eten.. (P19: R6b.rtf - 19:20)

Het viel op in de interviews, dat slechts één respondent rapporteerde een vriendschap te hebben in het huis.

R2b: Nou ja het is een soort vriendschap..

I: ja..?

R2b: Nou eh ja het geeft wel iets extra's...je moet er natuurlijk ook wel voorzichtig mee zijn.

I: Hoe bedoelt u dat?

R2b: Nou er zijn mensen die zeggen, ja dat is mijn vriendin, dat is mijn vriend en dat is vaak niet zo...maar dan voelen ze dat zelf zo en dan moet je ten opzichte van de rest, moet je daar wel voorzichtig mee zijn (P15: R2b.rtf - 15:11)

Alle respondenten vertelden over eenzaamheid door gebrek aan betekenisvolle contacten. Dit had verschillende oorzaken. Zo was er een gebrek aan diepgang in contact.

R4a: De omgang met mensen, dat is 1. Ik heb tot mijn 70ste in de damesmode gestaan en dat is niet zomaar geweest, dat was omdat ik goed met de mensen om kon gaan..

I: Ja...en u schudt nee...

R4a: Hier is dat niet zo, je maakt een praatje met ze als je een kopje koffie gaat drinken, voor de rest ben je alleen en blijf je alleen. (P 5: R4a.rtf - 5:30)

Daarnaast was er het gebrek aan verbinding omdat men zich anders voelt dan de andere bewoners.

R3a: Nou toen ik hier kwam had ik dat heel sterk, ik kreeg heel sterk, ik hoor hier helemaal niet thuis...(...) Ja ik kom uit een ander milieu, (...).er zijn er bij die erg plat praten, ik denk ik moet nog oppassen dat ik niet plat ga meepraten (lacht) Ja, maar nee, zo voelde ik dat als verschil begrijp je, dat ik er eigenlijk niet in hoorde, ik had eigenlijk mijn geloof dat had ik hier niet en mijn milieu... (P 4: R3A.rtf - 4:77)

Voor sommigen was het een bewuste keuze om zich te distantiëren van de medebewoners.

R6a: (...) maar ja er zitten er hier ook bij, ja. (die zeggen...) ik voel me eenzaam enzovoorts...(met een zielig stemmetje gezegd)

I: Andere mensen vertellen dat aan u, dat ze zich eenzaam voelen?

R6a: Ja en je probeert ze op te peppen enne je maakt weleens een praatje en dat vinden ze leuk, maar ja ik kan ook niet aan de gang blijven, ik heb ook mijn eigen leven... (P 7: R6a.rtf - 7:7)

Tijdens observaties werden ook andere redenen zichtbaar voor het moeizame contact dat genoemd werd in interviews. Mensen waren tijdens geobserveerde interacties tijdens koffiedrinken en de maaltijden over het algemeen niet erg geduldig met elkaars doofheid, vergeetachtigheid of langzame wijze van spreken door bijvoorbeeld hersenletsel. Misverstanden in de communicatie leken dan tot frustratie te leiden.

6.2.2 Het lichaam

In deze paragraaf zal eerst zal besproken worden hoe de respondenten over hun ouder wordende lichaam spraken, vervolgens wordt het vrouwelijke aspect in hun lichaamsbeleving besproken en daarna de verhouding tussen lichaam en geest zoals zij die ervaren. In de volgende paragraaf, waar het gaat om omgang met het ouder worden en culturele beelden, komen de zingevingsvraagstukken en verlies van autonomie aan bod die voor de meeste respondenten samenhangen met het ouder wordende lichaam.

Ervaring van het oude lichaam

Als de respondenten spraken over het lichaam is dit voor alle respondenten de plek waar de ouderdom zichtbaar is voor zichzelf, voor anderen en bij anderen. Sprekend over hun eigen oude lichaam werd een verschil zichtbaar in de wijze waarop respondenten zich uitdrukken tussen de uiterlijke kenmerken van ouderdom die schijnbaar makkelijker te accepteren zijn. dan lichamelijke beperkingen.

De uiterlijke kenmerken die in onze cultuur onder ouderdomskenmerken vallen, schreven ook de respondenten ook toe aan ouderdom. Zij identificeren deze tevens als een onderdeel van ouder worden, wat bij hen hoort. Opmerkingen over hangende borsten of rimpelig vel werden bijvoorbeeld lichthartig gemaakt.

R1a: Kijk maar, meegaan met oud ja, je voelt je oud, kijk oude handen...(non-verbaal gebaar) laat haar handen aan mij zien en voelen.

I: Daarin voelt u zich oud? oude handen?

R1a: Ja...kijk (P 2: R1A.rtf - 2:2)

Niet iedere beperking werd door de respondenten als onderdeel van ouderdom gezien, ook al komen deze beperkingen volgens de respondenten meer voor tijdens ouderdom en leiden ze tot verminderd functioneren.

I: Ja is ook oud...merkt u ook aan anderen dingen dat u oud wordt?

R1a: Nee...ik ben door de hersenbloeding veel kwijtgeraakt

I: Ja... (P 2: R1A.rtf - 2:12)

Verminderd functioneren werd door het merendeel van de respondenten gezien als een onderdeel van ouderdom, wat zij unaniem betitelden als slijtage. Als zij spraken over slijtage en het versleten zijn van hun lichaam, gebeurde dit vaak in de trant van 'het lichaam als falend voertuig'.

I: U heeft ouderdomssuiker, versleten rug, astma

R6a: Allemaal ouderdomsdingen, algehele slijtage is er aan de hand...zo gaat dat eigenlijk.

I: En is dat voor u ouder worden, dat uw lichaam achteruit gaat?

R6a: Ja dat merk je aan alles (P 7: R6a.rtf - 7:15)

De achteruitgang van het lichaam ging in de beleving veelal gradueel en vormt daarin voor de vrouwen een ervaring van een natuurlijk voortschrijdend proces.

R4a: Nou ja...ik ga lichamelijk wel achteruit, ik word een beetje stijf en ik word een beetje stroever...(...)

I: En hoe vindt u dat

R4a: Nou ja het zal wel bij mijn leeftijd horen zeg ik dan of denk ik dan, je krimpt een beetje in

I: en wat vindt u daarvan dat dat soort dingen gebeuren?

R4a: Tja dat is nou eenmaal zo.. (P 5: R4a.rtf - 5:37)

De respondenten benoemden hun lichamelijke beperkingen en 'slijtage' voor het grootste deel hetzelfde, maar de houding ten opzichte van het ouder wordende lichaam verschilde. De ene respondent zocht haar grenzen op, anderen probeerden de situatie te accepteren als onderdeel van een levensfase en bij een andere respondent wekten de beperkingen vooral woede en frustratie op. Dit lijkt vaak samen te vallen met de mate waarin de vrouwen afhankelijkheid ervoeren.

R3b: in vergelijking met wat ik vroeger kon, maar ik kan het nu niet meer opbrengen, (...) 's nachts is het vervelend als je de plas niet vast kan houden, dat is ook wat, dan moet je bellen of je moet zo'n grote luier aan, wat dat betreft, worden we net weer kind...

I: Hoe vindt u dat, dat u dan moet bellen?

R3b: Dat vind ik vreselijk, afhankelijkheid is niks voor mij, nee, ik kon gewoon voor mij zelf zorgen (P16: R3b.rtf - 16:31)

Ervaring van het oude vrouwenlichaam

Als men kijkt naar de diversiteit van houdingen van de respondenten ten opzichte van hun lichamelijke beperkingen, was de overeenkomst in houding ten opzichte van hun uiterlijk opvallend. Vier respondenten die vroeger relatief veel aandacht aan hun uiterlijk hadden besteed, vertelden nu minder aandacht te geven aan schoonheidsregimes en hadden hun aandacht verschoven naar er 'gewoon' verzorgd uitzien.

R4a: Ja, toen was ik meer opgemaakt, toen ik in de winkel stond, een beetje je ogen en lippenstift en elke 14 dagen naar de kapper

I: Ja...dat doet u nu niet meer?

R4a: Nee dat doe ik nou helemaal niet meer, hooguit een beetje poeier op mijn neus zodat ie niet glimt (lachen allebei)

R4a: maar voor de rest interesseert het me niet (P5: R4a.rtf - 5:6)

Van de twee respondenten die rapporteerden vroeger weinig aan hun uiterlijk te doen, alleen het sociaal wenselijke voor vrouwen in hun tijd, een beetje rouge en soms wat lippenstift, vertelde de ene nu iets meer aandacht te geven aan haar uiterlijk zodat ze er verzorgd uit ziet.

R4a: mwoah..vroeger interesseerde het me al helemaal niet, ik ben me er nu wel van bewust dat je er netjes uit moet zien en ja en zo... (P 6: R5a.rtf - 6:15)

De andere respondent gaf juist aan nog minder aan haar uiterlijk te doen.

R2a: Nee....besteed er iets minder aandacht aan, denk ik, maar verder(...) Nou ik draag geen beha meer, ben ik mee gestopt (lacht)

I: (ik moet lachen) u draagt geen beha meer...en waarom niet?

R2a: (lacht) (...). Ik heb er nu ook geen aan. Geen mens ziet of ze hangen of netjes uitzien.... (P 3: R2A.rtf - 3:41)

Met uitzondering van die ene respondent, kwamen alle respondenten uit op ongeveer dezelfde waardering voor hun uiterlijk, namelijk er netjes en verzorgd uit zien.

I: Ieder mens heeft er mee te maken...u vindt het belangrijk om er netjes en verzorgd uit te zien, maar met make-up hoeft niet meer...?

R3a: Nee dat hoeft niet meer... (P 4: R3A.rtf - 4:17)

Deze gedeelde standaard van 'er netjes en verzorgd uit zien' komt overeen met de standaard die naar voren kwam bij het eerder besproken conformisme dat werd besproken in de paragraaf over het sociale leven in het woonzorgcentrum. In de dataverzameling is echter niet te achterhalen waarom de respondenten deze waardering gemeen hadden. Op de vraag waarom...kwam vaak het antwoord...

I: Waarom niet? R1a: Weet ik niet, geen zin in. I: Waarom niet...? R1a: Misschien te oud... (P 2: R1A.rtf - 2:30)

Waarom ouderdom een reden was om anders om te gaan met hun uiterlijk heeft geen van de respondenten geëxpliciteerd. Het volgende antwoord komt een beetje in de buurt... misschien...

I: Voelt u zich nog vrouw?

R1a: Nee...ik ben ik

I: U bent U, had u dat vroeger ook al dat u dat dacht ik ben ik...

R1a: Nee, dan tut je je op...

I: maar nu niet?

R1a: nee (P 2: R1A.rtf - 2:36)

Scheiding tussen lichaam en geest

De respondenten maken allen een duidelijk onderscheid tussen hun lichaam en geest. Het lichaam veroudert met een vanzelfsprekendheid, maar voor 'van binnen' is dit niet het geval. Dit wordt beschreven als een continu ik-gevoel, een ik wat hetzelfde blijft door de jaren.

R1b: Maar dat is niet van binnen (...) Nee! dat gaat maar door, dat gaat maar door...je leeft je leven. je leeft je leven en dat gaat maar door, je krijgt kinderen, die trouwen, die krijgen kinderen en zo gaat het maar door... (P14: R1B.rtf - 14:12)

Voor de katholieke respondent is de scheidingservaring tussen lichaam en geest verankerd in haar geloofsovertuiging.

R3a: ja..ja...die geest is nog hetzelfde...die geest die rust op God, die rust op Jezus...op mijn geloof en het heilige sacrament, dat is mijn alles.. (P 4: R3A.rtf - 4:79)

Twee vrouwen rapporteren wel veranderingen in het 'ik', maar met instandhouding van het verschil tussen lichaam en geest.

R5b: (stilte) je kan minder doen dan vroeger en je kan minder doen dan je zou willen doen, voor de rest..eh ja..ze zeggen vaak hoe ouder hoe wijzer, klopt soms wel, maar niet altijd...(...) je voelt wel dat je ouder bent (geanimeerd), dat je ouder bent geworden...(...) hoofdzakelijk lichamelijk denk ik en van binnen een beetje. (P18: R5b.rtf - 18:7)

Naast verandering van het 'ik' door voortschrijdende jaren en ervaring spreekt de helft van de respondenten expliciet over de negatieve invloed op hun geest van de dagelijkse confrontatie met lichamelijke beperkingen.

R1: Ja, ja...mijn stemmingen die lopen ook heen en weer. Als ik dan nat bent dan grrr (kijkt boos) (...) Ja, dan schop ik (wijst naar de prullenbak) (P14: R1B.rtf - 14:2)

6.2.3 Maatschappelijke, culturele en sociale aspecten van de ouderdomservaring

In deze paragraaf zullen de maatschappelijk, culturele en sociale aspecten van de ouderdomservaring worden besproken zoals de respondenten dit aangaven in de interviews. Daarna volgt een weergave van wat in dit hoofdstuk levensstijl is genoemd. Hierin komt een beeld naar voren van hoe de respondenten omgaan met ouderdom als laatste levensfase.

Daarnaast worden bewegen en natuur apart besproken als componenten van de ouderdomservaring, omdat de respondenten die zelf uit eigen beweging afzonderlijk benoemden als belangrijk onderdeel.

Uit de interviews bleek dat chronologische leeftijd vaak eerder een maatschappelijke ordening aangaf dan de mate van persoonlijke veroudering die de respondenten ervoeren. De respondenten hadden legio voorbeelden waarbij hun chronologische leeftijd van invloed was op hoe zij benaderd werden door hun omgeving.

R1a: En nu zeggen ze u bent oud, mama je bent 93 hoor, je bent oud...

I: je bent oud...wat vindt u daarvan als mensen dat tegen u zeggen?

R1a: (non-verbaal gebaar)schudt haar vuist

I: Woede?

R1a: ja, zeur niet.. (P 2: R1A.rtf - 2:22)

Maar het lag genuanceerd. Op de vraag of mensen zich conform hun chronologische leeftijd voelden was het antwoord steevast nee. Maar daarnaast werd de chronologische leeftijd door het merendeel van de respondenten ook als een uitleg gebruikt voor hun lichaam, keuzes en gedrag.

R6b: Ik probeer er wat van te maken(...) en toen voelde ik me met Chinese gymnastiek niet zo lekker, want het is best pittig weet je, dan maar niet, want toen heb ik ook niet meegedaan..

(...) Nou dat vind ik niet leuk natuurlijk, want ik doe veel liever mee natuurlijk, dan eeh, logisch hè, want als je 88 bent (P19: R6b.rtf - 19:13)

Daarnaast werd de chronologische leeftijd door de respondenten ook vaak gebruikt als ijkpunt.

R3b: maar ja...ik ben 93..wat wil je...mijn moeder is 96 geworden, ze zeggen jij wordt wel 100, nou hetgeen God verhoedde..(lachen samen) (P16: R3b.rtf - 16:10)

De chronologische leeftijd lijkt bij deze respondenten licht paradoxaal aanwezig te zijn in de ervaring. Aan de ene kant lijkt leeftijd geen indicatie te vormen voor de ervaring van de geleefde tijd, maar tegelijkertijd is het wel een uitleg voor hoe er nu geleefd wordt.

R4b: Ja hoe oud ben ik, 92 geloof ik, dus er zal echt wel wat aan mankeren, maar ik ben niet zo een zeurpiet, laat ik het zo zeggen, ik ga gewoon rustig door, gewoon alsof ik gek ben..

(P17: R4b.rtf - 17:1)

Levensstijl en Ouderdom als levensfase

Een enkele respondent daargelaten, spraken de meeste respondenten over hun eigen ouderdom als de laatste fase van het leven voor de dood, een logische laatste stap in de opeenvolging van levensfasen.

R3a: Nou ja, het leven bestaat uit fases, je wordt geboren, je gaat puberen en je midlife en dan zak je weer af naar het oud worden, het ouder worden eindigt in de dood. (P 4: R3A.rtf - 4:68)

Zoals eerder bleek bij de bespreking van het lichaam leek de ouderdom als een extern iets beleefd te worden. Maar in tegenstelling tot het lichaam bleef de beleving hierbij meer impliciet.

I: U zegt ouderdom is een fase, daar horen bepaalde dingen bij, maar u bent niet oud van binnen, geestelijk niet, maar het is wel een levensfase?

R1b: Ja! en die beleef je

I: die beleef je, maar ja... precies, je beleeft wel ouderdom

R1b: je beleeft wel ouderdom...

I: ja en van binnen bent u gewoon jong, met wie u bent beleeft u ouderdom als fase?

R1b: Ja! (P14: R1B.rtf - 14:17)

De waardering van de ouderdomservaring was divers bij de respondenten. Het varieerde van een fase die in zichzelf betekenisloos is voor 1 respondent:

R4b: Ja het gaat vanzelf, het gaat gewoon vanzelf. je staat 's morgens op en je gaat 's avonds naar bed en je krijgt je happie en je neemt je happie en je doet je plassie en je poepie..

I: en wat vindt u daar van?

R4b: Saai, heel gewoon saai, niks te beleven. (P17: R4b.rtf - 17:3)

Tot een fase die de respondenten op een specifieke manier tegemoet moeten treden. Dit was voor de religieuze respondent een duidelijke opdracht vanuit het Katholieke geloof.

R3a: En dan wordt je beoordeeld hoe je geleefd hebt en dus ik denk...nou ja ik was zo negatief bezig dat ik...(..) maar ik dacht nou ja als ik boven kom, moet ik ook verantwoording afleggen over de tijd dat ik hier (...) en toen dacht ik nou, dan mag ik niet meer negatief doen, dan moet ik positief denken en ik moet mijn best doen (...) maar in elk geval zo ben ik dus gekomen tot het accepteren dat het zo is. Maar het is vreselijk eigenlijk. (P 4: R3A.rtf - 4:71)

Bij een andere respondent was gezond blijven leven onderdeel van haar humanistische levensbeschouwing en een rode draad in haar leven wat doorliep tot in de ouderdom.

R2a: Nou ja om goed op je lichaam te passen, geen ander doel eigenlijk, als je iets goed kan doen, moet je het goed doen...en als het niet goed is, moet je het laten en als je het niet wilt laten moet je accepteren dat er gevolgen aan zitten. (P 3: R2A.rtf - 3:26)

Voor de andere respondenten was in de omgang met ouderdom gezondheid en gezond blijven ook belangrijk, maar bij zij rapporteerden dat dit zo was gekomen tijdens de ouderdom en de confrontatie met de toenemende lichamelijke beperkingen.

Bewegen en Natuur

Twee betekenisvolle elementen in deze fase, die alle respondenten gemeen hadden, waren genieten van de natuur en bewegen. Opvallend was de rol van de natuur als bron van betekenis.

R6a: Ja...je gaat...nou ja je denkt iedere keer als je wakker wordt, nou ik word wakker, ik ben er weer, je je je...ik houd van de natuur. Ik geniet van het buiten lopen en ik heb tot mijn 80ste gefietst, maar nu zit ik hier en zit ik volop te genieten van de natuur hier. (P 7: R6a.rtf - 7:16)

Voor alle respondenten was het wandelen voor zover mogelijk een belangrijke activiteit.

R3a: Eh nee, elke dag ga ik de straat op en dan loop ik zo een stukje naar het stoplicht en weer terug. Het lopen is niet zo'n genot met zo'n half been, maar dan ben ik toch voldaan dat ik weer in beweging ben geweest... (P 4: R3A.rtf - 4:29)

Voor het merendeel van de respondenten lijkt het bewegen onderdeel te zijn van een visie op het leven waarin een actieve levensstijl belangrijk is, hoewel aangepast aan deze laatste fase.

R2a: Eh...nou ik was vroeger heel actief en ik ben nu een lui mens geworden, maar ik vind dat dat mag...(...) Ja, ik ben nu een beetje gemakzuchtig, we moeten niet om de klipklap zitten slapen, maarreh dat is een andere hoek, maar ik vind wel dat je niet meer zo hard hoeft (P 3: R2A.rtf - 3:27)

Het belang van een actieve levensstijl lijkt samen te hangen met het gevoel van zelfstandigheid en autonomie. De onmogelijkheid om dingen zelf nog te kunnen doen, het verlies van zelfstandigheid is voor het de meeste respondenten een behoorlijke opgave.

R3a: Ja afhankelijk zijn, ja dat hoort erbij, ja dat kan gebeuren als je zo oud wordt en dat gebeurde dan ook bij mij en dat moet je dan accepteren, maar dat is een hele tour, want ik ben altijd een zelfstandig mens geweest (P 4: R3A.rtf - 4:75)

Het idee van afnemende zelfstandigheid is voor drie respondenten zelfs een reden om niet meer verder te willen leven.

I: Want als u niet meer zelfstandig kan zijn?

R2a: Nou dan zetten we er een streep door..

I: Dan bent u er wel klaar mee....waarom?

R2a: Nou dan blijf je de hele dag wachten (stilte) dat betekent dan ook dat je met je geest niet helemaal meer uit de weg kan... (P 3: R2A.rtf - 3:34)

6.2.4 Ageism van de vrouwen zelf

Zoals eerder besproken bij de sociale aspecten van de ouderdomservaring in de voorgaande paragraaf kwamen veelvuldig opmerkingen en meningen over de andere ouderen in het woonzorgcentrum naar voren in de interviews. Deze opmerkingen drukten vaak culturele stereotypingen over ouderdom uit. Bovendien viel op dat de respondenten zelf zich van deze stereotypering, die ze op anderen wel van toepassing vonden, distantieerden.

Kijkend naar *ageist* opmerkingen die respondenten maakten had het overgrote deel betrekking op ouderdoms-tekenen van de medebewoners die de respondent zelf (nog) niet heeft.

R6a: Ja (...) dat is natuurlijk niet leuk, kijk ik kan tenminste nog wat, want het zijn hier allemaal van die stakkers (P 7: R6a.rtf - 7:6)

De opmerkingen varieerden van medelijdend en mededogen tot irritatie en veroordelingen over hoe de anderen omgaan met hun ouderdom.

R3b: Ja, je hebt een heleboel...ja je zit aan tafel ook.. je zit aan tafel met een heleboel, we zitten met zijn vijven daar, je hebt er een heleboel die daar zitten te slapen en die doen de ogen dicht, ze moeten wel eten...ja godgod het is wat, nou.. we maken er maar wat van... (P16: R3b.rtf - 16:19)

Deze observaties over de ouderdom van anderen wordt zelden op zichzelf betrokken, behalve als een voorbeeld van toenemende afhankelijkheid en ouderdom die de respondent onwenselijk acht.

R2a: Dat is gewoon, daar word je doodmoe van en dan moet je iemand hebben die je rijdt en dat heb ik wel, maar het is toch minder dan wanneer je je eigen gang kan gaan(...)

R2a: Maar die kan je in het begin niet zelf aantrekken en dan komt er elke dag iemand en dan moet je wachten tot je je aan kan kleden, op iemand, om die kousen aan te trekken en lopen kan en dan moeten ze ook weer uitgetrokken worden...nou dan ben je heel afhankelijk...dat lijkt me heel erg...

I: U heeft het gevoel dat u niet zo afhankelijk bent?

R2a: Nee (P 3: R2A.rtf - 3:16)

Heel voorzichtig kan gezegd worden dat de respondenten een impliciete opvatting deelden waarbij geestelijke achteruitgang als erger werd ervaren dan lichamelijke beperkingen.

R3a: (...)en dan heb ik nog het geluk dat mijn geest goed blijft, dat is nog een geluk, want je hebt er een heleboel die hebben dat ook niet meer zo en die hebben ook geen geheugen meer en die lopen dan van hoe heet ik nou en waar moet ik naar toe...ja...misschien krijg ik het ook, ik hoop het niet, ik wil geen 96 te worden zoals mijn moeder....

I: nee...voor u is het wel klaar...

R3a: Ja ik zou ten allen tijden, naar boven, naar boven...willen... (P 4: R3A.rtf - 4:21)

In de opmerkingen over andere ouderen kwamen de culturele beelden over ouderen naar voren die de respondenten geen betrekking vonden hebben op zichzelf.

R1b: Daarom trek ik me ook zoveel mogelijk terug (..) Ja, vorige keer bij die balie, staan al die oude mensen, blablabla...vreselijk!

I: Wat vindt u daar vreselijk aan?

R1b: Het is zo onbenullig....psst, fluisteren, roddelen, babbelen... (P14: R1B.rtf - 14:19)

Naast dat er in deze opmerkingen stereotyperingen over ouderen tevoorschijn komen, wordt ook zichtbaar in de fraseringen van de uitspraken dat de respondenten zich telkens distantiëren van het gedrag van andere ouderen.

R4b: Nou eh...ook dat ze eh...ja...hoe moet ik dat zeggen? Dat ze zich echt als oud mens gedragen...

I: wat is dat?

R4b: ja.. wat dat is... eh...stuntelig doen, ook vergeten en voor de rest zit ik dat niet te bekijken, dan denk ik dag ermee (lacht) (P17: R4b.rtf - 17:8)

6.3 Beantwoording van de empirische deelvragen

Hier volgt een korte recapitulatie van de besproken data, aan de hand van deelvragen die zijn opgesteld voor het empirische gedeelte van dit onderzoek. In het volgende hoofdstuk 7 *Conclusie en discussie* worden de antwoorden op deze vragen vanuit de data geconfronteerd met de literatuur uit het theoretisch kader om zo een antwoord te formuleren op de centrale onderzoeksvraag; “Welke invloed hebben culturele betekenissen die in de laatmoderne context worden gegeven aan ouder worden op de ervaring van oudere vrouwen in woonzorgcentra met het ouder worden, in het bijzonder hun ervaring met hun ouder wordende lichaam?”

Deelvraag 3: Hoe ervaren vrouwen in woonzorgcentra het ouder worden, in het bijzonder hun ouder wordende lichaam?

Woonzorgcentrum

Uit de data bleek dat het leven in het woonzorgcentrum als zodanig van invloed is op de ouderdomservaring van de vrouwen. De plek die het leven in het woonzorgcentrum in de ervaring van de vrouwen innam, was groter dan op voorhand was voorzien vanuit het theoretisch kader. Ten eerste is er de overgang naar en het ‘moeten’ wonen in een woonzorgcentrum. De overgang wordt ervaren als een ontworteling uit hun ‘normale’ leven en vormt een confrontatie met het ouder wordende lichaam en toenemende beperkingen. Bij de overgang naar het woonzorgcentrum beschrijven de respondenten het gevoel dat met deze verhuizing de laatste fase wordt ingeluid en daarmee afnemende zelfstandigheid.

Ten tweede wordt het dagelijks leven in het woonzorgcentrum overwegend negatief gewaardeerd. Het gebrek aan sociale contacten, gebrek aan verbinding en gebrek aan autonomie in het woonzorgcentrum zijn negatieve factoren in het dagelijks leven. Het beeld dat naar voren komt is dat van een sterke sociale controle, met conformisme in gedrag en lichamelijke verzorging in de publieke ruimte tot gevolg. De leefsituatie in het woonzorgcentrum zelf lijkt zwaarder te wegen in de beleving van de respondenten dan de confrontatie met het ingaan van de ‘laatste’ fase.

Het ouder wordende lichaam

Het lichaam is voor de meeste respondenten de plek waar de ouderdom zich manifesteert, het meest gebruikte woord door de respondenten hiervoor was slijtage. De lichamelijke slijtage wordt over het algemeen ervaren als een vanzelfsprekend en natuurlijk proces dat door respondenten aan ouderdom wordt toegeschreven en als zodanig geaccepteerd. De omgang met en gevoelens over het verouderende lichaam verschilden per respondent. In de ervaring van oud zijn wordt door alle respondenten een verschil gemaakt tussen lichaam en geest. Dit verschil tussen de veroudering in lichaam en geest uit zich op twee vlakken. Ten eerste voelen de meeste respondenten zich van binnen niet zo oud als het lichaam of jonger dan hun chronologische leeftijd. Ten tweede leken de respondenten het vooruitzicht van geestelijke achteruitgang zwaarder te vinden dan lichamelijke achteruitgang. Vooral het idee van groeiende afhankelijkheid lijkt verband te houden met hoe ouderdom wordt ervaren.

Opvallend genoeg blijkt dat niet alleen het eigen fysieke lichaam van invloed is op de ervaring van oud zijn, maar juist ook de vergelijking met het lichaam en de geestelijke capaciteit van medebewoners. Opmerkelijk waren de vergelijkingen die de respondenten in de interviews maakten tussen zichzelf en anderen die 'slechter' af waren. De hoeveelheid en toon van de opmerkingen lijken de functie te hebben om zichzelf beter te voelen over de eigen ouderdom.

Het verouderen als vrouw

Hoe het is om te verouderen als vrouw lijkt voor de respondenten niet specifiek op de voorgrond te staan in de ouderdomservaring, zeker niet in verhouding tot de invloed die het leven in het woonzorgcentrum heeft op de ervaring van ouderdom. Behalve opmerkingen over hangende borsten en geen bh's meer hoeven te dragen, leek er geen expliciet gendercomponent aan de ouderdomservaring te zitten voor de respondenten. Het enige uitgesproken onderscheid op basis van geslacht was dat er negatief werd gesproken over de (mantel)zorg door vrouwen en niet over mannen, die juist zeer werden geprezen als zij zorgden. Dit gold voor zowel voor mannelijke medewerkers als zonen.

Ten opzichte van de ervaring van ouderdom en het lichaam rapporteerden de vrouwen dat hun wereld fysiek beperkter werd, mede door het ouder wordende lichaam. Daarnaast viel op dat de vrouwen rapporteerden vaak op zichzelf te zijn, hun sociale wereld wordt ook in die zin kleiner.

Ze hebben het veelal over 'anderen' als daadwerkelijk anderen. Er werd nauwelijks gesproken over vriendschappen en levende betekenisvolle anderen. Daarnaast is de mate van zelfstandigheid met haar tegenhanger, afhankelijkheid, ook veelvuldig genoemd als bepalend voor de ervaring van het ouder worden.

Als positieve punten gaven alle respondenten zelf het belang aan van genieten van de natuur en wandelen. Dit kan verband houden met het de voorgaande punten van een kleiner wordende fysieke en sociale wereld. Of dit is omdat men geniet van wat er nog te genieten valt als je wereld beperkter wordt, of dat genieten van de kleine dingen een vaardigheid is die komt met ouderdom, is niet duidelijk geworden uit de dataverzameling.

Deelvraag 4: Zijn culturele betekenissen aanwezig in de gerapporteerde ervaring van het ouder worden, en zo ja, op welke wijze?

Er waren zeker diverse culturele betekenissen aanwezig in de gerapporteerde ervaring van het ouder worden. Uit de data kwam echter ook naar voren dat culturele betekenissen door de respondenten zelden tot niet expliciet benoemd worden in verband met zichzelf. Culturele betekenissen waren, als zij aanwezig waren, veelal impliciet in de gerapporteerde ervaring van het eigen ouder worden. Expliciete culturele betekenissen werden door de respondenten vrijwel alleen in hun beschrijvingen van lichamelijke ouderdomskenmerken gebruikt. Opvallend vaak om andere ouderen en hypothetische situaties te beschrijven. Het betrof henzelf nauwelijks.

Culturele betekenissen die impliciet aanwezig waren

Impliciete culturele betekenissen kwamen ten eerste naar voren in de uniformiteit over hoe men dacht over het verouderende lichaam. Dit uitte zich bijvoorbeeld in gedeelde uitdrukkingen over het lichaam als slijtage en 'falend voertuig' en in de ideeën over hoe men zich als bewoner en soms als oudere vrouw dient te gedragen en te presenteren. Het belang om niet op te vallen door teveel of te weinig aandacht voor het uiterlijk werd door alle respondenten benadrukt. Zowel door de respondenten die vroeger veel aan hun uiterlijk hadden gedaan als degene die er nooit iets om hadden gegeven. Een respondent sprak over de onzichtbaarheidservaring in de zin dat ze niet meer zo behoefde te letten op haar uiterlijk. Geen van de respondenten koppelde dit expliciet aan het gegeven vrouw te zijn of aan een verandering in hoe men zich van binnen voelde.

Culturele betekenissen kwamen ook impliciet naar voren in wat van belang werd geacht voor een goede oude dag en omgang met ouderdom. Opvallend was bijvoorbeeld dat alle respondenten het belang van een actieve levensstijl benadrukten in de vorm van bewegen en actief blijven. Een andere culturele waarde die werd gedeeld was het belang van zelfstandigheid. Afhankelijkheid werd als zeer onwenselijk aangegeven door alle respondenten en verminderde autonomie als een van de zwaarste aspecten van het ouder worden.

Culturele betekenissen die expliciet aanwezig waren

Het gebied waar culturele betekenissen over ouderdom expliciet door de respondenten op zichzelf werden betrokken, was chronologische leeftijd en hoe die cultureel wordt gepercipieerd. De chronologische leeftijd bleek voor zowel anderen (zoals verzorging en kinderen) als de respondent zelf een ijkpunt te zijn om de eigen ouderdom mee te vergelijken en daarnaast was het uitleg voor lichamelijke en geestelijke beperkingen (zoals vergeetachtigheid). Opvallend was in dit verband dat geen van de respondenten zich conform hun chronologische leeftijd voelde. Elke respondent voelde zich tientallen jaren jonger dan de chronologische leeftijd die ze zelf gebruikten om bepaalde ouderdomskenmerken die ze ervoeren te verklaren. Expliciet en het meest opvallend waren de stereotypingen die de respondenten maakten in opmerkingen over andere ouderen en dan voornamelijk hun medebewoners. De respondenten gebruikten expliciet negatieve culturele betekenissen om medebewoners te beschrijven en zich met klem te onderscheiden van die 'stakkers'.

7 Conclusie & Discussie

In dit hoofdstuk zullen de uitkomsten uit de onderzochte empirie geconfronteerd worden met de uitkomsten van het theoretisch kader om tot een antwoord te komen op de centrale onderzoeksvraag van deze scriptie. Vervolgens wordt ingegaan op de beperkingen van het onderzoek en ten slotte volgen aanbevelingen voor mogelijk vervolg onderzoek.

7.1 Confrontatie empirie en theorie

Het voorgaande resultatenhoofdstuk eindigde met de beantwoording van de deelvragen die zijn gebruikt voor het empirische gedeelte van dit onderzoek. De uitkomsten van de empirie zullen worden vergeleken met het theoretisch kader. Deze confrontatie tussen empirie en het theoretisch kader dient als uitgangspunt voor de verdere beantwoording van de onderzoeksvraag en de uiteindelijke conclusie.

7.1.1 Woonzorgcentrum, zorg en cultuur

In de besproken theorie van Goffman (1961), Twigg (2007) en Clark & Bowling (1990) kwam naar voren dat het dagelijks leven in een woonzorginstelling een negatieve invloed kan hebben op de relaties in het woonzorgcentrum, en op de perceptie van bewoners van zichzelf en hun lichaamsbeleving. Deze negatieve invloed zou volgens de behandelde literatuur voortkomen uit 1) de structuring van zorg op basis van rationele motieven (Goffman, 1961), waardoor bijvoorbeeld een schaarste aan zorg ontstaat, en 2) negatieve culturele betekenissen van ouderdom in de Westerse cultuur, waaraan bewoners worden blootgesteld middels de *gaze of youth* van de jonge medewerkers (Twigg, 2004).

In het empirische gedeelte in deze scriptie kwam naar voren dat de structuring van de zorg inderdaad van invloed is op het dagelijks leven van de respondenten en dat zij dit negatief waardeerden. Zij gaven aan dat ze niet meer zelf kunnen beslissen over eigen dagelijkse dingen, zoals eten, wassen, aankleden, maar ook met wie zij wonen. De meeste respondenten beschreven dit als een verlies aan zelfstandigheid en autonomie, wat hen zwaar viel. Dat negatieve culturele betekenissen rond ouderdom door middel van de *gaze of youth* (Twigg, 2007) invloed zouden hebben op de lichaamsbeleving van bewoners werd niet zichtbaar in de empirie.

In het theoretisch kader kwam naar voren dat zowel Goffman (1961) als Twigg (2007) een vorm van identiteitsondermijning hebben beschreven. Ten eerste als ‘versterving van het zelf’, waarbij

mensen als het ware ontdaan worden van hun eigenheid (Goffman, 1961) en ten tweede als het abject beschouwen van het eigen lichaam doordat mensen de negatieve culturele betekenisgeving rond oude lichamen internaliseren (Twigg, 2007). De ‘versterving van het zelf’ die Goffman (1961) beschreef, leek inderdaad plaats te vinden bij de respondenten. Dit werd zichtbaar in het eerder besproken gevoel van verlies van zelfstandigheid en autonomie. Daarnaast lijkt de tweedeling die veel respondenten maakten in hun ‘echte’ eigen leven vóór opname in het woonzorgcentrum en het leven in het woonzorgcentrum ook te verwijzen naar een ervaring van ‘onteigening’.

Twigg koppelde aan de identiteitsonderminning een conformisme in uiterlijk en gedrag van vrouwelijke bewoners. In de empirie kwam naar voren dat er volgens de respondenten normen bestonden over hoe men eruit diende te zien en hoe men zich diende te gedragen.

De observaties uit het empirisch onderzoek van Clark en Bowling (1990) over een gebrek aan persoonlijke aandacht, vervreemding en verarmde interpersoonlijke relaties in woonzorgcentra kwamen ook naar voren in de interviews met de respondenten. Zij gaven aan geen tot nauwelijks ‘echt’ contact te hebben met medebewoners en dat de medewerkers vaak te druk zijn. Als reden voor een gebrek aan ‘echt’ contact gaven de meeste respondenten aan dat de andere bewoners niet sociaal zijn, beperkingen hebben die contact moeilijk maken of dat zij zelf liever op zichzelf waren. De opgegeven reden van liever op zichzelf zijn is niet verder geëxploreerd bij de respondenten, maar kan samenhangen met het idee van ouderdom als fase waarin de mens zich terugtrekt en in zichzelf keert.

7.1.2 Culturele betekenissen van ouderdom

In het theoretisch kader spraken alle besproken auteurs over een culturele context die negatief staat ten opzichte van ouderdom. Deze negatieve culturele context komt tot uiting in de narratieven over ouderdom, waar negatieve betekenissen rond ouderdom worden gevormd en in stand gehouden. De narratieven die naar voren kwamen in het theoretisch kader waren;

- het medische narratief (Baars, 2009; Westerhof & Tulle, 2007)
- het narratief van ouderdom als toenemende dysfunctie (Baars, 2007; de Beauvoir, 1985; Cole, 1992; Katz & Barbara, 2004)
- het narratief van ouderdom als persoonlijk falen (Baars, 2009; Cole, 1992)
- het narratief van oud versus jong (Baars, 2007; de Beauvoir, 1985; Cole, 1992; Twigg, 2004; Westerhof & Tulle, 2007)

In de empirie waren al deze narratieven en bijbehorende betekenisgeving in meer of mindere mate terug te horen in de ervaring met ouderdom van de respondenten. Zij gebruikten uitdrukkingen die terug te voeren zijn op de verschillende narratieven zoals ouderdom als een verzameling lichamelijke kwalen, het ‘het lichaam als falend voertuig’, de onvermijdelijke slijtage van het lichaam, maar ook een verantwoordelijkheid om in beweging te blijven en een veroordeling voor de mensen die niks meer ‘doen’. Ook maakten de respondenten onderscheid tussen oud en jong. Dat onderscheid leek echter niet enkel voor te komen uit een tegenstelling tussen jeugd en ouderdom zoals in het theoretisch kader naar voren kwam, maar werd vooral gerapporteerd in samenhang met verlies van de eigen generatiegenoten en weinig aansluiting kunnen vinden bij de huidige tijdsgeest.

Culturele betekenissen van vrouwelijke ouderdom

In het theoretisch kader werden verscheidene expliciete culturele betekenissen genoemd rond oude vrouwen en vrouwelijke ouderdom. Deze waren;

- Een oud vrouwelijk lichaam is een onaantrekkelijk lichaam
- Oude vrouwen zijn ongelukkig
- Oude vrouwen zijn niet actief en dus minder waardevol
- Oude vrouwen zijn nutteloos
- Oude vrouwen zijn tragisch (Calasanti, Slevin, & King, 2006)

Zoals naar voren kwam in de bespreking van de resultaten in de empirie bleek deze specifieke culturele betekenisgeving gekoppeld aan vrouwelijke ouderdom nauwelijks tot niet voor te komen. Ten eerste worden de culturele betekenissen niet gekoppeld aan het component van vrouwelijkheid door de respondenten als zij spreken over ouderdom. Ten tweede brachten de vrouwen de betekenissen niet in verband met zichzelf. De culturele betekenissen kwamen echter wel naar voren in verhalen over andere ouderen, wat verder zal worden besproken bij *ageism*. Daarnaast werd zichtbaar in het theoretisch kader dat, hoewel vrouwelijke ouderdom voornamelijk beoordeeld wordt op uiterlijke kenmerken, er in de vierde leeftijd een verschuiving plaatsvindt. De beoordeling op de uiterlijke verschijning als vrouw verschuift naar een beoordeling als oud mens, met algemene ouderdomskenmerken uit de genoemde narratieven voor ouderdom.

In de empirie speelde het uiterlijk van de respondenten en de andere bewoners een rol. Uit de interviews kwam een impliciete norm naar voren met een voorgeschreven bandbreedte

waarbinnen men diende te blijven wat betreft lichamelijke verzorging en uiterlijke verschijning. Men mocht niet opvallen, niet door slechte hygiëne aan de ene kant en niet door zichtbare ijdelheid aan de andere kant. Men mocht niet ‘ stinken’ en men mocht anderen ‘de ogen niet uitsteken’. Het is onduidelijk in hoeverre deze gedeelde norm van de respondenten een gevolg was van culturele betekenissen vanuit de Westerse cultuur of onderdeel is van de woonzorgcentrum cultuur. Daarnaast werd het niet ‘stinken’ belangrijk geacht voor beide seksen en waren er meer onderdelen van leven in het woonzorgcentrum waarbij men sprak over anderen ‘de ogen niet uitsteken’, zoals bij publieke tekenen van vriendschappen.

Ageism

In het theoretisch kader is *ageism* gedefinieerd als het categoriseren, stereotyperen, veroordelen en uitsluiten van mensen op basis van leeftijd (Calasanti, 2005, p. 8). *Ageism* is dus niet enkel een verzameling van negatieve culturele betekenissen. Het gaat ook om gedrag op basis van negatieve culturele betekenissen. In het theoretisch kader zijn verschillende vormen besproken waarbinnen dit kan plaatsvinden.

- *ageism* van de maatschappij ten opzichte van ouderen (Calasanti, Slevin & King, 2006; de Beauvoir, 1985)
- *ageism* van ouderen ten opzichte van andere ouderen (Andrews, 1999; de Beauvoir, 1985)
- *ageism* van ouderen ten opzichte van zichzelf (Andrews, 1999; Bytheway, 2011; de Beauvoir, 1985)

In dit empirische onderzoek kwam voornamelijk de tweede vorm van *ageism*, *ageism* van ouderen ten opzichte van andere ouderen voor. In de interviews werden veelvuldig *ageist* opmerkingen gemaakt door respondenten over medebewoners. Deze *ageist* opmerkingen waren bijna de enige wijze waarop negatieve culturele betekenissen expliciet aanwezig waren in de data. Het *ageism* van de respondenten is in overeenstemming met bevindingen uit empirisch onderzoek in het theoretisch kader dat ouderen zelf vaak *ageist* zijn, vanuit een distantiëring ten opzichte van een groep waar men niet tot wil behoren, omdat de maatschappij *ageist* is (Calasanti T., 2005). Het is opvallend dat de respondenten nauwelijks rapporteerden dat zij te maken hadden met *ageism* van hun medebewoners. Men zou op basis van het veel voorkomen van de uitspraken juist verwachten dit relatief veel terug te zien zou zijn in de eigen ervaring van de onderzochte vrouwen. Een uitleg voor het feit dat dit niet zichtbaar is in de interviews zou de scheidingservaring tussen lichaam en geest kunnen zijn, genoemd door de Beauvoir, die

besproken werd in hoofdstuk 4. Hierbij maken mensen een onderscheid tussen het deel dat door de anderen als oud wordt waargenomen en het eigen zelf, dit als zelfbescherming tegen een vijandig context (de Beauvoir, 1985). Er treedt een vorm van dissociatie op.

Een uitleg voor de *ageist* uitspraken zelf van de respondenten zou mogelijk *age-resistance* zijn. In de literatuur kwam naar voren dat *ageism* door ouderen gebruikt kan worden om zich te distantiëren van andere ouderen en zo de negatieve stereotypingen over ouderen op afstand te houden (Andrews, 1999). Dit is herkenbaar in zich distantiëren van de eigen chronologische leeftijd en zich distantiëren van andere ouderen op basis van hun ouderdomskenmerken. De respondenten maakten regelmatig een vergelijking met ouderen die er ‘slechter aan toe zijn’ dan zijzelf. De toon bij de respondenten met *ageist* uitspraken was zodanig dat het overkwam als een actief distantiëren van de andere ouderen. Medebewoners werden bijvoorbeeld betiteld als zielig, oppervlakkig of stakker. Dit ondersteunt het idee van Simone de Beauvoir (1985), Andrews (1999) en Calasanti (2005) dat negatieve culturele betekenissen veelal geïnternaliseerd zijn. Tegelijkertijd kunnen deze uitspraken ook te maken hebben met de eerder besproken frustraties die inherent lijken te zijn aan het samenleven in een woonzorgcentrum. Westerhof en Tulle (2007) gaven aan dat *age-resistance* ook een manier kan zijn om het leven in het woonzorgcentrum te hanteren.

Waarden in de vierde leeftijd

In de empirie komt naar voren dat bepaalde waarden belangrijk zijn voor de respondenten. Ik wil deze hier kort aanstippen omdat waarden verbonden zijn aan culturele betekenissen rond ouderdom. De culturele betekenis van ouderdom als een fase van afhankelijkheid botst met de Westerse waarde van autonomie. Als het om het oude lichaam gaat is het verlies van zelfstandigheid door toenemende beperkingen een belangrijk thema voor de geïnterviewde vrouwen. Zelfstandigheid en toenemende afhankelijkheid werden door de respondenten verbonden aan vrijheid en kwetsbaarheid. De toenemende kwetsbaarheid en afhankelijkheid bleken een angstig toekomstbeeld te zijn en de vrouwen legden grote nadruk op actief en fit blijven om zo lang mogelijk zo zelfstandig mogelijk te blijven. Vitaliteit en activiteit werd in paragraaf 3.5 beschreven als waarden die vooral voor mannen zouden gelden. Voor vrouwen zou dan het uiterlijk als de belangrijkste waarde gelden volgens de literatuur (Calasanti, 2005). In de empirie kwam deze verdeling in waarden niet op deze manier naar voren bij de vrouwelijke

respondenten. Allen noemden activiteit en vitaal blijven als zeer belangrijk en ze maakten ook bewust wandelingen of deden mee aan gymnastiek. Dit lijkt eerder te duiden op de invloed van de eerder besproken ouderdomsnarratieven waarin bij het narratief van ouderdom als toenemende dysfunctie en het narratief van ouderdom als persoonlijk falen wordt benadrukt dat het lichaam een machine is die men zelf zo goed mogelijk dient te onderhouden.

Hoewel de toenemende kwetsbaarheid en invaliditeit van het lichaam als gedeeld schrikbeeld van de respondenten naar voren kwamen, werd het mogelijke verlies van geestelijke vermogens als erger beoordeeld. Dit ondersteunt het idee dat in de scheidingservaring de geest als belangrijker, meer 'eigen', wordt ervaren. Dit zou kunnen verklaren waarom de respondenten de scheiding sterker benadrukken naarmate de invaliditeit van het lichaam toeneemt.

Hoewel het in dit onderzoek om culturele betekenissen in brede zin gaat, zijn voornamelijk de negatieve culturele betekenissen behandeld omdat deze het meest prominent aanwezig waren in zowel de literatuur als de empirie. In de interviews benoemden de respondenten het genieten van de natuur als een zeer belangrijk positief onderdeel van hun huidige leven. Dit is in het theoretisch kader in zijn geheel niet aan bod gekomen en daar kunnen dus ook geen uitspraken over worden gedaan.

7.1.3 De ouderdomservaringen en omgang met het eigen lichaam

De onderzoeksvraag richtte zich op de plaats die het lichaam heeft in de ervaring van oudere vrouwen. Het literatuuronderzoek in het theoretisch kader suggereerde dat de scheidingservaring veel voorkomt bij ouderen. Deze ervaring van een scheiding tussen lichaam en geest wordt grotendeels gezien als reactie op een negatieve culturele context ten opzichte van het oude lichaam. In het theoretisch kader kwam een grote verscheidenheid aan interpretaties van de scheidingservaring naar voren. Dit onderzoek is helaas te beperkt om uitspraken te kunnen doen over de al dan niet juistheid van deze verschillende interpretatie, maar ik zal de ervaringen die werden gerapporteerd bespreken en op diverse punten verbinden met de behandelde interpretaties uit het theoretisch kader.

In de empirie kwam de scheidingservaring duidelijk terug als prominente ervaring in de vierde leeftijd. De respondenten benoemden de ervaring als een scheiding tussen hun continue geest en veranderende lichaam. De meeste respondenten benoemden hun ervaring met hun ouder wordende lichaam specifiek niet als een ouderdomservaring. Dit lijkt overeen te komen met de

zienswijze van Kaufman (1986) die ook sprak van een continuïteitservaring, waarin de veroudering geen onderdeel wordt van de ervaring van het zelf. De respondenten beschreven in dit onderzoek net als in Kaufmans onderzoek ouderdom als een levensfase die zij beleven met wie zij hun hele leven zijn geweest, en zij verzetten zich tegen het idee dat het zelf verandert door externe invloeden.

Tegelijkertijd werd zichtbaar in de data analyse dat het verzet tegen verandering door externe invloeden niet altijd aanwezig was. Chronologische leeftijd bijvoorbeeld was een meetlat waartegen ze zich verzetten en werd tegelijkertijd genoemd als reden voor een bepaalde lichamelijke beperking. Het kan zo zijn dat deze paradox niet zozeer wijst op verzet tegen een discrepantie tussen de leeftijd van het zelf en de chronologische leeftijd, maar tegen de negatieve connotaties die vastzitten aan bepaalde chronologische leeftijden, zoals werd geopperd door auteurs als Andrews (1999) Bytheway (2011) en de Beauvoir (1985).

Mask of ageing

Een specifieke uitwerking van de scheidingservaring in het theoretisch kader was de *mask of ageing*. De ervaring van de *mask of ageing* wordt beschreven als de individuele worsteling om een balans te behouden tussen externe stereotypingen voor *age-appropriate* gedrag en de subjectieve ervaring van het zelf (Featherstone, Hepworth, & Turner, 1991).

Zoals naar voren kwam in het theoretisch kader kan de term *mask of ageing* zowel een ervaring als een strategie beschrijven. Enerzijds is er sprake van een ervaring waarin het oude uiterlijk een tijdloos zelf maskeert. Anderzijds proberen sommige ouderen hun leeftijd te maskeren door kleding, gedrag en cosmetische ingrepen (Bytheway, 2011; Bytheway & Johnson, 1998).

Het aspect van het bewust maskeren van het lichaam kwam ook naar voren bij de respondenten. De vrouwen waren zich bewust van de presentatie van hun eigen lichaam en dat van andere bewoners. Zoals eerder besproken leek er sprake te zijn van een gedeelde norm over hoe men in de publieke ruimte diende te verschijnen. Het masker lijkt dus, in tegenstelling tot wat er in het theoretisch kader naar voren kwam, niet ingezet te worden om oude lichaam te maskeren omdat het oud is, maar eerder om niet uit de toon of op te vallen in het woonzorgcentrum. De druk voor dit gebruik van de het masker zoals die naar voren kwam bij de respondenten leek voornamelijk te liggen bij de sociale normen in het woonzorgcentrum en niet enkel bij de negatieve culturele betekenissen uit de Westerse cultuur. Daarbij kan men zich wel afvragen waar de sociale normen

in het woonzorgcentrum op gebaseerd zijn en of deze niet mede gevormd zijn door de levenslange socialisatie die door de Beauvoir (1985) wordt genoemd en is aangehaald in het theoretisch kader.

De scheidingservaring als uitkomst van genderrollen

In het theoretisch kader werden verscheidene auteurs besproken die beargumenteerden dat de scheidingservaring in de vorm van de spiegelervaring (Hurd Clark, 2001) en onzichtbaarheidservaring (Öberg, 1996) een genderspecifieke reactie is van vrouwen op de negatieve culturele betekenissen van het oude vrouwelijke lichaam. Naar voren kwam dat, in vergelijking met andere beschreven scheidingservaringen, de spiegelervaring minder het gevolg zou kunnen zijn van genderrollen dan wordt aangenomen in het onderzoek naar de spiegelervaring. Naast de spiegelervaring is ook de onzichtbaarheid van het vrouwenlichaam in de vierde leeftijd besproken in het theoretisch kader. De onzichtbaarheidservaring die in de theorie specifiek werd genoemd voor vrouwen als ervaring in de vierde leeftijd kwam in mijn onderzoek in mindere mate voor dan verwacht. De suggestie van Öberg (1996) dat de onzichtbaarheid een positieve ervaring voor oudere vrouwen zou zijn omdat de sociale druk rondom het uiterlijk wegvalt werd maar door één respondent genoemd.

Wat opviel in het kader van gender en zichtbaarheid in de empirie was dat de vrouwen bij het maskeren van het lichaam de typisch vrouwelijke kenmerken bewust vermeden. Dit betekende bijvoorbeeld geen lippenstift, ook niet als zij dit wel hun hele leven hadden gedaan. Je vrouwelijkheid benadrukken werd door verscheidene respondenten gezien als 'ongepast', maar hier werd weinig over uitgeweid. In de interviews kwam naar voren dat de vrouwen zich juist erg zichtbaar voelen in de publieke ruimte. Waarschijnlijk niet, zoals Twigg (2004) suggereerde, door negatieve connotaties die aan het oude lichaam kleven waardoor vrouwen het als abject ervaren, maar door de sociale druk vanuit de woonzorgcentra gemeenschap om niet op te vallen. Deze interpretatie lijkt gestaafd te worden door het verschil in waardering dat respondenten aangaven voor de uiterlijke ouderdomsteken en toenemende fysieke beperkingen in het lichaam. De manier van praten over de veroudering van het uiterlijke lijkt te duiden op een schijnbaar makkelijker te accepteren onderdeel van ouderdom dan de lichamelijke beperkingen die ze tegenkomen in de vierde fase. Over rimpels en hangende borsten werd laconiek gesproken.

7.2 Conclusie

Dit onderzoek is gestart met de vraag: *Welke invloed hebben culturele betekenissen die in de laatmoderne context worden gegeven aan ouder worden, op de ervaring van vrouwen in de vierde leeftijd in woonzorgcentra met het ouder worden, in het bijzonder op hun ervaring met hun ouder wordende lichaam?*

De verwachting bij het stellen van deze vraag was dat het mogelijke antwoord zou verwijzen naar de invloed van de culturele betekenissen op de omgang en ideeën over hun ouder wordende lichaam. Zoals uit de voorgaande paragraaf bleek is het moeilijk om onderscheid te maken tussen de invloed van het leven in een woonzorgcentrum en culturele betekenisgeving vanuit de Westerse cultuur op de ouderdomservaring. Uit zowel het theoretisch kader als het empirisch onderzoek blijkt dat het leven in een woonzorgcentrum niet alleen van invloed lijkt te zijn op de dagelijkse ervaring, maar ook op de ervaring van ouder worden. De ervaring van ouderdom vindt niet alleen plaats in het woonzorgcentrum, maar lijkt ook in grote mate gevormd te worden door het verblijf daar. In het antwoord op de hoofdvraag kan men zeggen dat het belangrijk is om te onderkennen dat voor de onderzochte groep vrouwen zowel de Westerse cultuur met zijn culturele betekenisgeving als het leven in het woonzorgcentrum vormend zijn voor de ouderdomservaring. Voor een gedeelte wordt de cultuur in het zorgcentrum natuurlijk gevormd door de ‘grote’ context van onze westerse cultuur met zijn overwegend negatieve culturele betekenissen over ouderdom en omgangsvormen met ouderen. Tegelijkertijd is er de ‘cultuur’ van het woonzorgcentrum. Deze kent een eigen sociale structuur en regels vanuit de culturele betekenissen en een overkoepelend instellingsrationale. De sociale druk en dwingende normering met betrekking tot hoe men zich dient te gedragen, eruit dient te zien, en zelfs de mate van lichaamsverzorging, is een dagelijkse context waartoe de vrouwen zich moeten verhouden. Uit de onderzochte empirie wordt zichtbaar dat er in de realiteit van alledag dus verschillende invloeden een complex krachtenveld vormen rondom de ouderdomservaring in een woonzorgcentrum. Binnen die complexiteit is er een continuïteitservaring van het zelf zichtbaar bij de respondenten. Ondanks een lichaam dat de respondenten steeds verder beperkt in hun vrijheid om zichzelf te zijn, en een context waarin het moeilijk is om je eigenheid vast te houden, zijn er daarnaast ook steeds minder mensen die je zien voor wie je bent, je kennen. Het zou kunnen dat de noodzaak aan de continuïteitservaring prangender wordt in de context van een woonzorgcentrum. Naarmate de lichamelijke invaliditeit toeneemt, lijkt het moeilijker te worden

om de continuïteitservaring vast te houden. De vrouwen lijken in reactie op complexiteit van de situatie stelselmatig scheidingen aan te brengen. In de interviews komen verschillende scheidingen aan bod; Een scheiding tussen lichaam en geest, een scheiding tussen zichzelf en anderen, een scheiding tussen het leven vóór het zorgcentrum en het leven in het woonzorgcentrum.

Er is dan ook een tegenstrijdigheid voelbaar in de woorden van de vrouwen, maar ze laten zich categorisch niet dwingen om dat te expliciteren. Ze zijn wie ze zijn, maar ze zijn wel echt oud geworden sinds ze in het woonzorgcentrum zijn gaan wonen... Zij vinden zich ieder heel sociaal en makkelijk in de omgang en hunkeren naar echt contact, maar er zijn geen vriendschappen onderling... Iedereen om hen heen gedraagt zich als een oud mens, maar zij niet... paradoxen die er op wijzen dat er iets wringt, onderdelen van ervaringen die zich niet laten verenigen met elkaar. Tegelijkertijd lijken die paradoxen nodig om een continuïteitservaring te laten voortgaan die voor de respondenten een houvast lijkt te vormen in het vooruitzicht van verdere fysieke veroudering.

7.3 Beperkingen van dit onderzoek

Uit het methodologie hoofdstuk blijkt dat er maatregelen getroffen zijn om de betrouwbaarheid en validiteit van de resultaten te waarborgen. Zo is geprobeerd de methoden van dataverzameling en analyse navolgbaar te maken in het methodologie hoofdstuk en ook in de presentatie van de resultaten is navolgbaarheid nagestreefd. Toch kan men niet ontkomen aan enkele beperkingen. Een eerste beperking was de beperktheid van het theoretisch kader. Er is getracht meerdere perspectieven en disciplines aan het woord te laten om de complexiteit rond het object van studie recht te doen, maar niet elke discipline die van belang is voor dit onderzoek had een stem. Een neurologische invalshoek met relevant onderzoek rondom het idee van *ageism* door ouderen zelf is buiten beschouwen gelaten. Zo bestaat er bijvoorbeeld breinonderzoek dat via hersenscans laat zien dat de voorste hersenkwabben, waar empathie en andere vaardigheden huizen die zorgen voor een prettige sociale omgang, daadwerkelijk kleiner worden naarmate mensen ouder worden, waardoor gedragsveranderingen optreden (von Hippel, 2015). Dit zou bijvoorbeeld ook een gegronde uitleg kunnen zijn voor het waargenomen *ageism* bij de onderzochte vrouwen. Een tweede beperking was mijn subjectiviteit als onderzoeker. Bij een kwalitatieve onderzoeksmethode zoals hier is toegepast, waarbij de uitkomsten samenhangen met de

interpretatie van de onderzoekers, zijn conclusies onderhevig aan de subjectiviteit van de onderzoeker. Dit is geprobeerd te ondervangen op twee manieren 1) door intersubjectiviteit in de vorm van feedbackmomenten met begeleiders 2) door een constante reflectie van de onderzoeker in het onderzoeksproces op de eigen positie in het onderzoek en mijn beïnvloeding van het object van studie. De verschillen die plaats vonden door de zwangerschap van de onderzoekster in de twee dataverzamelingscycli illustreren bijvoorbeeld de invloed door de onderzoeker op het object van studie. Zo een specifieke toestand van de onderzoeker maakt zelfs de virtuele herhaalbaarheid, zoals besproken in paragraaf 5.4, lastig.

Een derde beperking van het onderzoek die inherent was aan de onderzoeksvraag, was dat de respondenten op een groot gedeelte van de vraag geen expliciet, eenduidig antwoord konden geven omdat het onbewuste processen betrof of iets waar de respondenten simpelweg niet over wilden praten als het henzelf betrof. Zoals beschreven in paragraaf 5.3.2 is geprobeerd dit te ondervangen door de interviewvragen in de tweede dataverzameling zodanig te construeren dat deze onbewuste processen via omwegen naar voren konden komen in de interviews. Ondanks dat heeft hier wederom een grote interpretatieslag van de onderzoeker plaatsgevonden.

7.4 Aanbevelingen voor verder onderzoek

In de doelstelling is aangegeven dat deze scriptie tot eerste doel heeft om een bijdrage te leveren aan het denken binnen de humanistiek over een cultuur van goed ouder worden, in het bijzonder voor vrouwen. Hoewel de onderzoeksvraag zich richtte op culturele betekenissen kwamen in dit onderzoek de *negatieve* culturele betekenissen vooral naar voren. In de interviews en theoretisch kader waren positieve culturele betekenissen wel aanwezig, maar zo minimaal dat hier weinig aandacht aan is besteed. Verder onderzoek naar positieve culturele betekenissen zou een meer gebalanceerd beeld geven van de situatie in woonzorgcentra en de lichaamsbeleving van oudere vrouwen dan nu het geval was.

Iets wat geen specifiek onderdeel was van de onderzoeksvraag, maar wel in elk interview naar voren kwam, zonder dat hier specifiek naar gevraagd werd door de interviewer, was het belang van de natuur. Dit gaf de vrouwen een ervaring van verbondenheid met een groter geheel en tegelijkertijd een genieten vanuit een aandacht voor het kleine en trage, dingen waar ze vroeger naar eigen zeggen aan voorbij gingen. Beide waren deel van hun dagelijkse genieten, de natuur in de vorm van een wandeling of kijken naar vogels uit het raam. Met het vertragen van hun eigen

lichaam komt hier aandacht voor en dat ervoeren zij als een rijkdom. Voor humanistici is verder onderzoek naar deze natuurbeleving in het kader van zingeving zeker interessant. Vooral omdat de vrouwen dit als een positieve ervaring betitelden te midden van overwegend negatieve ervaringen.

Het tweede doel was om een bijdrage te leveren aan het hermeneutisch kader van waaruit humanistisch geestelijk verzorgers in de ouderenzorg werken, door het humanistisch perspectief op ouderdom te verbreden met meer aandacht voor de lichamelijke dimensie in de ouderdomservaring. Uit deze scriptie blijkt hoezeer de context van het woonzorgcentrum van invloed is op de ervaring van de bewoonsters en hoezeer die samenhangt met toenemende lichamelijke kwetsbaarheid. In de dagelijkse praktijk van de geestelijke verzorger is meer aandacht nodig voor de achterliggende problematieken die zijn ingebed in cultuur, beleid van instellingen en omgang met kwetsbaarheid. Het herkennen van slechte verhoudingen tussen bewoners onderling als gevolg van de structuur waarin zij zich bevinden vraagt namelijk om andere interventies dan het idee dat mensen nu eenmaal botsende persoonlijkheden hebben. Het structurele gebrek aan betekenisvolle andere individuen en contacten in het dagelijks leven van de onderzochte vrouwen was bijvoorbeeld opvallend. Onderzoek wat zich richt op interventies die de sociale structuur kunnen verbeteren zouden een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan het welbevinden van woonzorgcentrumbewoners. Het zou interessant zijn om te onderzoeken wat de rol van een humanistisch raadspersoon kan zijn in het faciliteren van sociale structuren die mensen steunen binnen deze context en bijdragen aan een meer positieve ervaring van ouder worden. Dit klinkt als een vanzelfsprekendheid, maar dit komt in de opleiding tot humanistisch geestelijk raadspersoon nauwelijks aan bod.

Ten derde had de scriptie tot doel meer aandacht te vragen voor de diversiteit in ouderdomservaringen voortkomend uit gender. Een verrassende uitkomst uit dit beperkte empirische onderzoek is dat de rol van gender juist in deze vierde leeftijd vermindert.

Als er een moment in de levensloop is waar gender misschien een kleine speler is zou dat zeer interessant zijn, zeker omdat men er van uit kan gaan dat mensen in deze fase juist het langst gesocialiseerd zijn in genderrollen. Het zou interessant zijn om ook een vergelijkende studie toe te voegen over de ervaringen van mannen in de vierde leeftijd en verder te onderzoeken of de tentatieve conclusie dat gender minder een rol speelt in deze levensfase geldt voor zowel vrouwen als mannen.

Er zijn nog enkele uitkomsten in het resultatenhoofdstuk niet verder behandeld omdat zij niet direct betrekking hadden op de onderzoeksvraag, maar dat kunnen wel interessante startpunten zijn voor verder onderzoek. Als eerste viel op dat de verhuizing naar het woonzorgcentrum vaak als een existentiële breuk werd ervaren. Een vraag voor de geestelijke verzorging kan zijn hoe men hier adequaat en tijdig de begeleiding op kan afstemmen.

De scheidingservaring van ouderen stond centraal, maar in het bespreken van deze onderzoeksvraag met anderen, jong en oud, was er vaak herkenning. Uit het theoretisch kader kwam naar voren dat deze ervaring onderdeel is van ons Westerse Platoons-Christelijke denken waarin er sprake is van een dualisme tussen het lichamelijke, aardse, en het geestelijke, hemelse. Een soortgelijk onderzoek bij verschillende leeftijdsgroepen zou interessante antwoorden kunnen opleveren op de vraag in hoeverre dit denkbeeld de lichaamsbeleving van de westerse mens beïnvloedt. Een onderzoek in verschillende culturele contexten zou eveneens een interessant startpunt vormen voor deze laatste vraag.

Dit onderzoek heeft zich gericht op vrouwen in de vierde leeftijd die leven in een woonzorgcentrum. Wellicht kan een onderzoek naar vrouwen in de vierde leeftijd die niet wonen in een woonzorgcentrum, maar bijvoorbeeld thuis verpleegd worden door zorgprofessionals of familie, een ander licht werpen op de invloed van culturele ideeën over vrouwelijke ouderdom op de ouderdomservaring.

Dit exploratieve onderzoek naar de rol van culturele betekenissen in de ervaring van het ouder worden van vrouwen in woonzorgcentra heeft zowel interessante bevindingen als vragen voor vervolgonderzoek opgeleverd.

Literatuur

- Andrews, M. (1999). The seduction of agelessness. *Ageing & Society* 19 (3), 301-318.
- Andrews, M. (2012). Unexpecting age. *Journal of Ageing studies*, 26, 386-393.
- Baars, J. (2007). *Het nieuwe ouder worden: Paradoxen en perspectieven van leven in de tijd* (2e druk). Amsterdam: SWP.
- Baars, J. (2009). Problematic foundations: Theorizing time, age, and ageing. In V. L. Bengtson, D. Gans, N. M. Putney, & M. Silverstein, *Handbook of theories of ageing* (Second Edition ed., pp. 87-99). New York: Springer Publishing Company.
- Baars, J. (2010). Time and ageing; Enduring and emerging issues. In D. Dannefer, & C. Phillipshon, *The sage handbook of social gerontology* (pp. 367-375). London: Sage Publications Ltd.
- Baars, J. (2011). Goed ouder worden: Een verkenning. In P. Derkx, A. Maas, & A. Machielse, *Goed ouder worden* (p. 181). Amsterdam: Uitgever SWP.
- Baars, J., & Phillipson, C. (2013). *Connecting meaning with social structure*. Bristol: Policy Press.
- Biggs, S. (1999). *The mature imagination: Dynamics of identity in midlife and beyond*. Buckingham: Open University Press.
- Butler, J. (1993). *Bodies that matter: On discursive limits of sex*. London: Routledge.
- Bytheway, B. (2011). *Unmasking age: The significance of age for social research*. Bristol, Groot-Brittanie: The Policy Press.
- Bytheway, B., & Johnson, J. (1998). The sight of age. In S. Nettleton, & J. Watson, *The body in everyday life* (pp. 258-275). London: Routhledge.
- Calasanti, T. (2005). Ageism, gravity, and gender: Experiences of ageing bodies. *Generations*, 8-12.
- Calasanti, T. M., Slevin, K. F., & King, N. (2006). Ageism and feminism: From "et cetera" to center. *NWSA Journal*, 13-30.
- Clark, P., & Bowling, A. (1990). Quality of everyday life in long stay institutions for the elderly: An observational study of the long stay hospital and nursing home care. *Social Science & Medicine*, 1201-1210.
- Cole, T. R. (1992). *The journey of life: A cultural history of ageing in America*. New York: Cambridge University Press.

- Coupland, J. (2009). Time, the body and the reversibility of ageing: Commodifying the decade. *Ageing & Society*, 953-976.
- de Beauvoir, S. (1965). *De tweede sekse: 1. Feiten en mythen*. Utrecht: Bijleveld.
- de Beauvoir, S. (1985). *De ouderdom: Maatschappelijke situatie van bejaarden en persoonlijke zingeving in de laatste levensfase* (2e druk ed.). (J. Hardenberg, & J. Tielens, Trans.) Amsterdam, Nederland: Bijleveld.
- de Lange, F. (2008). *De armoede van het Zwitser leven gevoel*. Zoetermeer: Meinema.
- Derkx, P. (2011). *Humanisme, zinvol leven en nooit meer ouder worden: Een levensbeschouwelijke visie op ingrijpende biomedisch-technologische levensverlenging*. Brussel: Vubpress.
- Evers, J. (2007). *Kwalitatief interviewen: Kunst en kunde*. Den Haag: Lemma.
- Featherstone, M., Hepworth, M., & Turner, B. S. (1991). *The body: Social process and cultural theory*. London: Sage Publications.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity.
- Goffman, E. (1961). The characteristics of total institutions. *Symposium on preventive and social psychiatry*, (pp. 43-84).
- Greene, J. C. (2007). *Mixed methods in social inquiry*. San Francisco: John Wiley & Sons, Inc.
- Hendricks, J. (2010). Age, self and identity in the global century. In D. Dannefer, & C. Phillipson (Eds.), *The sage handbook of social gerontology* (p. 712). London: Sage Publications Ltd.
- Holstein, M. (2010). Ethics and old age: The second generation. In D. Dannefer, & P. Chris, *The sage handbook of social gerontology* (pp. 632-639). London: Sage Publications Ltd.
- Honigman, H. (Director). (1996). *O amor naturel* [Documentaire].
- Hurd Clark, L. (2001). Older women's bodies and the self: The construction of identity in later life. *Canadian Review of Sociology/Revue Canadienne de Sociologie*, 441-464.
- Katz, S. (2010). Sociocultural perspectives on ageing bodies. In D. Dannefer, & C. Phillipson, *The sage handbook of social gerontology* (pp. 357-366). London: Sage Publications Ltd.
- Katz, S., & Barbara, M. (2004). Is the functional 'normal'? Ageing, sexuality and the bio-marking of successful living. *History of the Human Sciences*, 17, 53.
- Katz, S., & Marshall, B. (2003). New sex for old: Lifestyle, consumerism, and the ethics of ageing well. *Journal of Ageing studies*, 17, 3-16.
- Kaufman, S. R. (1986). *The ageless self: Sources of meaning in late life*. Madison: The University of Wisconsin Press.

- Laceulle, H., & Baars, J. (2014). Self-realization and cultural narratives about later life. *Journal of Aging Studies*, 33-44.
- Laz, C. (1998). Act your age. *Sociological Forum*, 85-113.
- Laz, C. (2003). Age embodied. *Journal of Ageing Studies*, 503-519.
- Leerstoelgroep grondslagen en methoden van de Universiteit voor humanistiek. *Over het project goed ouder worden*. Gedownload op 9 april 2013, van <http://www.uvh.nl/onderzoek/leerstoelgroepen/over-het-project-goed-ouder-worden>
- Longino, C. F., & Powell, J. L. (2009). Toward a phenomenology of ageing. In V. L. Bengtson, D. Gans, N. M. Putney, & M. Silverstein, *Handbook of theories of ageing* (Second Edition ed., pp. 375-386). New York: Springer Publishing Company.
- Maso, I., & Smaling, A. (2004). *Kwalitatief onderzoek: Praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom.
- Öberg, P. (1996). The absent body: A social gerontological paradox. *Ageing and Society*, 701-719.
- Palacios, S. C., Torres, T. M., & Mena, B. M. (2009). Negative ageing stereotypes and their relation with psychosocial variables in the elderly population. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 85-390.
- The, A. M. (2005). *In de wachtkamer van de dood: Leven en sterven met dementie in een verkleurende samenleving*. Amsterdam: Theoris.
- Twigg, J. (2004). The body, gender and age: Feminist insights in social gerontology. *Journal of Ageing Studies*, 59-73.
- Twigg, J. (2007). Clothing, age and the body: A critical review. *Ageing and Society*, 285-305.
- Varis, T. (2009). Reading the 'sexy oldie': Gender, age(ing) and embodiment. *Sexualities*, 503-524.
- Velde, J. (1959). *De grote zaal*. Amsterdam: Querido.
- von Hippel, W. *BBC News magazine*. Gedownload op 17 juli, 2015 van <http://www.bbc.com/news/magazine-33523313>
- Westerhof, G. J., & Tulle, E. (2007). Meanings of ageing and old age: Discursive contexts, social attitudes and personal identities. In G. J. Westerhof, & F. D. Kohli, *Ageing in society: European perspectives on gerontology* (pp. 235-254). London: Sage Publications.